

Львівські історичні праці. Дослідження, вип. 1

Ярослав Федорук

**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
І ФОРМУВАННЯ ЙОГО
ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ**

(1648 - серпень 1649 рр.)

Львів 1993

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
Львівське відділення

Ярослав Федорук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
І ФОРМУВАННЯ ЙОГО
ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ
(1648 - серпень 1649 рр.)

Львів-1993

Львівські історичні праці.

Дослідження, вип. 1

Проводиться аналіз зовнішньої політики Богдана Хмельницького, його зв'язки з урядами Польщі, Туреччини, Криму, Москви, Угорщини та інших держав від початку повстання до Зборівського миру. У цій площині простежується формування політичних поглядів українського гетьмана. Також з'ясовуються плани козацької старшини перед організацією військових походів 1648-1649 рр.

Для наукових працівників, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією.

Наш меценат: банк "Верховина" (Львів)

ISBN 5-7702-0624-1

© Я. Федорук, 1993

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Розділ I.</i> Міжнародні відносини і формування політичної програми Б. Хмельницького на початку Визвольної війни (зима-літо, 1648 р.) . . .	5
<i>Розділ II.</i> Похід в Галичину і вимоги Богдана Хмельницького до короля та ссйму Речі Посполитої	32
<i>Розділ III.</i> Київський період гетьмана і його вплив на розвиток державницької ідеї. Зборівська угода	43
Висновки	62
Summary	66
Contents	68

П Е Р Е Д М О В А

Епоха Богдана Хмельницького відносно добре вивчена в науковій літературі, однак інтерес до цього періоду не зменшується. Важко знайти якесь дослідження, де б автор не звертав увагу на особливості перших років козацького повстання. У пропонованій праці ведеться пошук відповідей на питання про мету, яку Богдан Хмельницький ставив перед собою на різних етапах Визвольної війни до Зборівського миру, причини його походів у Галичину, плани гетьмана, що передували організації військових кампаній і т. п. Все це подано під оглядом зовнішньої політики Війська Запорозького як чинника, котрий найбільше впливав на реалізацію таких планів. Власне, об'єктом дослідження є політична програма Б. Хмельницького в контексті міжнародних відносин.

Проблема еволюції політичної думки козацької старшини в середині XVII ст. і досі залишається невирішеною, хоча ряд вчених не обходив її увагою. В процесі дослідження автор намагався виводити висновки з аналізу джерел, окрім тих випадків, де документального матеріалу сильно не достарчає, а власний погляд необхідно було висловити. В таких місцях доводилося вдаватися до різних гіпотез і здогадів, котрі, звичайно, можуть бути недостатніми, непереконливими, сумнівними і дискусійними. Але розглядати джерела критично і звертати увагу на кілька повідомлень, котрі підтверджували одну і ту саму вістку, якнайдалше відійти від наперед розроблених теорій історії Хмельниччини і т. п. було головною методологічною основою опрацювання матеріалу. Принагідно висловлюю свою подяку проф. Миколі Крикунові, котрий був рецензентом даного дослідження.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ФОРМУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
(ЗИМА - ЛІТО 1648 р.)

Українсько-польські відносини. Богдан Хмельницький жив у складний час, визначальним фактором котрого в українському національному житті було те, що нащадки найкращих і наймогутніших оборонців українства в Речі Посполитій попадали під вплив панівної культури, переходячи до стану привілейованих членів польського суспільства. Великі українські магнатські роди, полонізуючись, відігравали важливу роль у державному механізмі Польщі, виконували функцію осередків, на які опиралася політика королівського уряду - національно-релігійної колонізації. Незначна частина їх репрезентантів в особі Четвертинських та їм подібних, твердо залишалася на становищі своєї самобутності, вважаючи, однак, Річ Посполиту, єдиним організмом, де ця самобутність здатна була існувати. Історичні традиції, віра, приналежність до української нації - все це шанувалося і зберігалось у цьому колі, а спроби більшості сенаторів у сеймі похитнути підвалини національного життя таких магнатів натикалися на їхній опір. В українському громадянстві викристалізувалося поняття батьківщини для окреслення всіх земель, котрі попадали під адміністративну владу польського уряду. Це свідчило, що перманентність суспільно-політичної думки, розвиненої в період князів Володимир і Данила, обірвалася і не було видно жодних перспектив для її налагодження. Таке становище існувало попри виразне визнання українцями своєї етнічної окремішності від оточення¹, але це не могло знайти свого державного виявлення.

У той же період відбувалося сильне пожвавлення національно-релігійного руху. Поштовхом для цього ста-

¹ Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI - початку XVII ст. // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1966. - № 2. - С. 106-109.

ла Ресформація в Європі, котра в кожному краї набувала особливих національних ознак. В Україні цей рух поширювався по міських культурних осередках і в монастирях. Утворювалися братства, друкарні, школи, академії. З'явилися релігійні полемічні трактати, твори з граматики, словники, описи історії, переважно житійна література.

Однак, поширення національно-релігійного руху було надто слабе, щоб протиставитися колонізаційним впливам. Католицька церква наступала на східні землі, суцільні відкривали свої школи і колегії, де можна було отримати високу освіту. Багато українських батьків, а поміж ними і Михайло Хмельницький, віддавали своїх дітей в науку до таких шкіл. Велика кількість з цих вихованців пізніше переходила на латинський обряд і зрікалася давнього кореня.

У такому середовищі в останній чверті XVI ст. і на початку XVII-го опинилася козащина, котра твердо обстоювала свої права в обороні і поширенні власного впливу з Великого Лугу на "волюсть". Виробилася єдина і суцільна ідеологія цього стану, що пізніше знайшла відображення у терміні "козацька нація"², під яким розумілося все українське населення, що попадало під адміністрацію гетьманського уряду. Вивести козаків з-під юрисдикції воевод, старост, забезпечувати козакам та їхнім сім'ям різні права, привілеї - все це входило до поняття вольностей, які були важливим підґрунтям цієї козацької ідеології. В часі, коли коронний уряд ставив щораз більше перепон для функціонування королівських привілеїв Зигмунда Августа і Стефана Баторія, козащина рівною ж мірою змагалася за їх відзискання.

На кінець XVI ст. припадають перші українсько-польські війни, котрі в національно-релігійному відношенні розкрили суперечність переважаючої енергії однієї нації на політичне та економічне підпорядкування іншої. Це оформилося, зокрема, у впровадженні обмежень для цілого стану в українському суспільстві, котрий,

² Див. зокр.: *Бутин І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1991. - Т.ССХІІ. - С. 322.*

властиво, претендував відігравати в Україні роль міцного форпосту колонізаційним впливам. У першій половині XVII ст. ці обмеження польського уряду вилилися у численні козацькі повстання, де національні мотиви перепліталися з безліччю соціальними.

При такому розвитку суспільства, віра в те, що королю заважають повернути вольності козакам і не дають шляху його добрій волі, була дуже сильною³. Тому повстання Богдана Хмельницького в середовищі українців сприймалося, попри інші мотиви, черговим козацьким виступом, щоб захистити короля від сваволі магнатів: "... українці (литовские люди) говорят, що у них буде війна у панства з королем за козацтво", "а підняли козаки татар на поляків і на жидів за те, що поляки хотіли бунтувати (рокошь чинить) проти короля", "...а король польський з козаками заодно стоїть на ляхів"⁴.

Богдан Хмельницький також належав до тих людей, котрі сподівалися, що король поверне козащині її давні вольності і виведе з того жалюгідного становища, в яке вона потрапила після ординації 1638 р. Але, знаючи силу законів Речі Посполитої, направлених в державному відношенні на виділення шляхти в пануючий у суспільстві стан, він не плкав ілюзії на ці надії. Це відчувалося також у козацькому середовищі: "Бог дасть, і військо наше може то само справити, що... від ляхів можемо боронитися і через короля, пана нашого, кривди нашої догодити. На що всі: гаразд говорить, бігме гаразд"⁵. Тому силою зброї Хмельницький намагався на-

³ Але попри це в період козацьких повстань серед українців були також розмови про його жорстокість, за яку він мав би поплатитися (Александрович В. Відгук сокальських міщан на поразку козацьких військ під Кумейками (причиною до утвердження національної свідомості українського народу перед Визвольною війною) // Архів історичної комісії історико-філософської секції ІТШ у Львові. - 1993. - Протокол № 6).

⁴ Акты Московского государства (далі - АМГ). - СПб., 1894. - Т.II. - Док. 322, 344, 347 (відомості за квітень-травень, 1648 р.).

⁵ Львівська наукова бібліотека АН України ім. В. Стефаника, відділ

тиснути на сейм, щоб той дозволив королю підтвердити вольності козакам і надати нові.

Постає питання, яких привілеїв домагалася козащина? Треба думати, що їхньою основою був козацький традиціоналізм, котрий базувався великою мірою на реформах Зигмунда Августа і Стефана Баторія. Головними пунктами політичних привілеїв (попри економічні та національні) може бути домагання встановити власне самоврядування, запровадити своє судочинство, звільнитися від юрисдикції воєводсько-старостинських урядників і т. п.⁶ У вимогах також традиційно окреслилася територія по ріку Случ, згідно з осідлістю козацьких громад.

Щоб краще орієнтуватися у поставленій проблемі, потрібно чітко розрізнити, принаймні, два види джерел до її розв'язання. Причому мова йде про відомості не польського походження, котрі, здебільшого, перебільшені і зображують радше враження поляків від своїх несподіваних поразок, ніж реальний стан речей у козацькому таборі. До першої категорії відносяться офіційні козацькі супліки та інші документи, звернені до коронного уряду. До другої - документи неофіційних посередніх звернень до Речі Посполитої, факти, котрі відображають настрої людей і їхнє відношення до козацьких привілеїв та інші матеріали. Офіційні повідомлення не завжди повною мірою відтворювали політичну програму козацтва. Деякі вчені вважають, що вимоги посольства на чолі з Федором Вешняком до Варшави у червні 1648 р. відносилися саме до цієї категорії⁷. Це

рукоп. (далі - ЛІБ АН України).-Ф. 5: Оссолінських. - Од. зб.

225/Ч. - Арк. 56 -зв. (промова козака на раді).

⁶ Див., наприклад, універсал Стефана Баторія, що став приводом для І. Крип'якевича написати статтю "Козащина і Баторієві вольності" (Жерела до історії України-Руси (далі - Жерела...)). - Львів, 1908. - Т. VIII - С. 6, 34, 36).

⁷ Степанков В. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів, 1991. - С. 27; Він же. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. - 1991. - № 9. - С. 119; Kaczmarszyk J. Bohdral Chmielnicki. - Wrocław etc., 1988. - S. 52-53.

слухне зауваження, бо за ранішими відомостями козаки вимагали від польського уряду встановлення козацької адміністрації по Білу Церкву⁸. Наприклад, коли гетьман польний коронний Мартин Калиновський був у полоні, то йому ставилися умови, "... щоб ті маєтності, котрі [він] має на Україні, [сам] віддав у розпорядження козаків, щоб там Хмельницький заснував окреме козацьке князівство (*księstwo osobne Kozackie*)"⁹.

Інші дві взаємопов'язані між собою проблеми (на котрі, однак, досі немає однозначної відповіді) - про козацьке посольство у червні 1648 р. до короля. Чому, власне, це посольство було вислане до Варшави і в який спосіб Б. Хмельницький хотів добитися реалізації своїх домагань?

На підставі листа гетьмана до білоцерківського підстарости Зигмунда Чорного з-під Корсуня 27 травня 1648 р.¹⁰ В. Степанков зробив висновок, що Богдан Хмельницький мав намір продовжувати наступ вглиб Польщі¹¹. Очевидно, вчений має на увазі рядки, де йдеться про те, як гетьман знайшов у польському таборі під Корсунем багато листів від краківського воєводи Станіслава Любомірского до Миколая Потоцького, у яких воєвода остерігав каштеляна не нападати на Військо Запорозьке. "...ми готові за таку доброзичливість виявити свою приязнь", - додає Хмельницький. "Ми раді б звідси рушитися назад, - читаємо далі, - але взяли відомість, що проти нас ще тягнеться сила таких неприятелів, яким був й.м.п. краківський [каштелян], до котрих поневолі мусимо поспішити...". Цей лист, однак, не є переконливим для такого остаточного висновку. У ньому можна відчутти дипломатичну гру і нещирі-

⁸ Див. відомі вислови з кореспонденції М. Потоцького, розмов Тугайбея та листа п. Кохана з Бару: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 224; *Касцмарчук J.* Ор. сін. - S. 53; *Степанков В.* Богдан Хмельницький... - № 9. - С. 118.

⁹ Краків. Бібліотека Ягйлонського університету, відділ рукописів. - Од. зб. 90/III. - Арк. 3 (лист зі Львова 4 червня 1648 р.).

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького (далі-ДБХ) - К., 1961. - Док.3.

¹¹ *Степанков В.* Богдан Хмельницький... - № 9. - С. 119.

рість гетьмана: проти ворогів він не пішов, на Січ назад не повернув, а подався з військом до Білої Церкви.

Сумнівною і також непереконливою є вістка про прохання гетьманом Іслам Гірея розпочати загальний наступ на Польщу після Корсуня¹², хоча у Речі Посполитій думали, що Б. Хмельницький хотів наступати на захід¹³. Слід зауважити, що наступ козацько-татарських військ за Случ, міг би видатися найкращим засобом від того опустошення Київщини, котре вчинили в червні татари, щойно приведені ханом з Криму. Тому це питання слід трактувати в залежності від того, як пояснювати причини відступу до Білої Церкви, про що мова окремо.

Деякі документи дають підстави вважати, що Богдан Хмельницький протягом перших місяців намагався помірковано владнати конфлікт. Він, ймовірно, міг сподіватися, що після демонстрації своєї сили коронні регіментарі будуть поступливішими і польський сейм, можливо, навіть через числь посередництво, зверне увагу на вимоги козаків, котрі передавалися запорозжцями Миколайові Потоцькому через посольство ротмістра Хмелецького у березні¹⁴. Вартий уваги факт, що анонімний автор діаруша про жовтоводську битву, досить детально описуючи посольство Хмелецького на Січ, вимоги коронного гетьмана до низових козаків і їхню відповідь, нічого не згадує про таку важливу умову повстанців (вона є у листі М. Потоцького до короля про це посольство¹⁵), як ліквідація управління Речі Посполитої на козацькій "волості" по Білу Церкву: Хмельницький "...відписав, покійрно просячи, щоб тільки п. краківський [каштелян] з України зараз відступив, а з ним [також] комісар, полковники, щоб військо Запо-

¹² Там же. *Він же*. Антифеодална боротьба... - С. 26. Обґрунтування цієї думки див. у відповідному параграфі про відносини Б. Хмельницького з Кримом (с.21-22).

¹³ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 324/III. - Арк. 37.

¹⁴ Памятники, издаанные Киевской комиссией для разбора древних актов. - К., 1898. - Т.І. - С. 197-200.

¹⁵ Там же.

розькс стародавнім правом урядувалося, з-поміж себе обиралися гетьмани та полковники"¹⁶.

Першу згадку про те, що гетьман мав наміри мирно поладити конфлікт, знаходимо у цьому ж діаруші при описі подій, які передували штурмові польських шанців козаками на Жовтих Водах. Ось що пише польський анонім, учасник битви: "Хмельницький з козаками, даючи нам вибір, [питав]: "Чи хочете трактувати, чи не хочете". "Хочемо". "Видайте козацькі клейноди, видайте гармати і ми вас відправимо до Крилова і до гетьмана [коронного] вас пустимо. А щоб цьому вірили, даємо вам заклад, який хочете". І дали Кривоноса та другого - Крису з Крилова"¹⁷. Проте, як зауважив М. Грушевський, подробиці цих переговорів - дуже непевні¹⁸. Свої міркування має також І. Крип'якевич: закладники використали своє перебування у польському таборі, щоб привести до повстанців реєстрових козаків¹⁹. Попри таку невизначеність у деталях тут важливо відмітити сам факт спроби переговорів, незважаючи на те, що їхні мотиви не з'ясовані.

Збереглася також вістка одного польського жовніра, котрий у міжчасі обидвох перших боїв утік з татарського полону і перед 20 числом травня доносив: "...Хмельницький хоче послати своїх послів до й.м.п. краківського на трактати"²⁰. Важливо, що ця новина взята вістуном безпосередньо від татарина на ім'я Гумайза, отже побутувала в козацько-татарському таборі. Нічого, однак, докладнішого про наміри відрядити посольство від козаків до Миколая Потоцького після Жовтих Вод не маємо, тому важко зробити якийсь катего-

16 *Chrzyszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego // Prace historyczne w 30-lecie dzialalnosci profesorskiej Stanislawo Zakrzewskiego. -Lwów, 1934. - S. 263.*

17 Там же. - S. 266.

18 *Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ-Відень, 1922. - Т. VIII. - Ч. II. - С. 185*

19 *Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - С. 78.*

20 *Документи об Освободительной войне украинского народа, 1648-1654 (далі - ДОВ). - К., 1965. - Док. 9.*

ричний висновок на підставі однієї чутки. Її, однак, варто взяти до уваги.

Набагато ціннішою і важливішою є московська відписка, яка була доставлена в Розрядний приказ 7 червня. У ній говориться, що 30 травня 1648 р. до Путивля з Ніжина приїхали "литовські торгові люди": ніжинський міщанин Антон Гаврилів і могильовець Дмитро Потапів. Вони привезли з собою відомість, що "...після... [Корсунської] битви Хмельницький вислав своїх посланців до польського короля просити в нього привілей, щоб він дозволив їм бути в Запорогах по давньому звичаю, а ляхів до них в Запороги не посилати, а в містах би їх, козаків, урядникам і ляхам не управляти нічим, як давніше (не... ведать по-прежнему)"²¹. Найперше виникає питання, про яке посольство йдеться у відписці, датованій за Юліанським календарем? В інших документах не згадується про жодних послів Хмельницького перед відправкою полковника Федора Вешняка до Варшави. Думку про можливу таємну місію (про яку звичайні торговці знали у Ніжині, ймовірно, не раніше другої половини 20-х чисел травня) не слід навіть допускати. Але інструкція для козацьких комісарів від Війська Запорозького до Володислава IV була розроблена лише через три дні після цієї дати - 2 червня²². Отже, відписка передає хибний факт про козацьких послів до Варшави. Друге, що важливо, - це зміст вимог, які, нібито, треба було передати до уряду Речі Посполитої. Вони перегукуються з тим загальним настроєм в суспільстві, котрий виражений у козацьких домаганнях ліквідувати коронну залого на Січі (=знищити de jure ординацію 1638 р.) і звільнитися від польських адміністративних урядів у козацьких містах. Тому ідея про мирне врегулювання конфлікту Хмельницьким, як видно з відписки, була популярною до тої міри, що серед людей говорили не тільки про козацьке посольство до Варшави після перших перемог як про dokonану подію, але й про ті умови, які послі мали представити королю.

²¹ АМГ. - Док. 346. - С. 222. В українському перекладі незначною мірою змінено стиль московського канцелярського письма.

²² ДБХ. - Док. 5.

Аналіз цих джерел дає підстави критично поставитися до твердження, що гетьман вирішив направити посольство до Варшави на відомій семидесятитисячній раді на початку червня під впливом пропозиції Адама Кисіля через посередництво о. Петронія Ласка²³. Це значу попри те, що таке перебільшення ролі Адама Кисіля в організації першого козацького посольства до Володислава IV у 1648 році, вже існувало серед сучасників: "Коли Військо Запорозьке стало під Білою Церквою, а хан татарський в сто тисяч війська - під Владарівкою, лише в трьох милях від козацького війська, і вже своїми планами намірялися (zamysły swoje obrócili) іти вглиб Польщі. Тим часом й. м-ть пан восвода брацлавський відправив одного ченця з листом до Хмельницького, старшого регіментаря козаків"²⁴. Сам Адам Кисіль відзначав те, що саме він переконав Б. Хмельницького відправити козацьких послів до Варшави²⁵.

Причини повернення козацько-татарських військ до Білої Церкви і поміркованої інструкції послам до Володислава IV в сучасній інтерпретації викладені, здебільшого, у працях Януша Качмарчика і Валерія Степанкова²⁶. Вони зводяться, головним чином, до двох пунктів:

²³ Степанков В. Богдан Хмельницький... - С. 119; *Vin же*. Антифеодална боротьба... - С. 26.

²⁴ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 324/III. - Арк. 37 (лист волинського восводи Олександра Сангушка до підканцлера коронного з Луцька від 21 червня 1648 р.). Папський нунцій у Варшаві Джованні де Торрес доносив навіть, що Богдан Хмельницький прагнув добитися з А. Кисілем "якої-небудь угоди" з тої причини, що гетьман боявся татар, "...число... [кóтрих] з кожним днем все збільшується": Антонович В. Донесення папского нунция Иоанна Торреса, архиеп. адрианопольского, о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - Киев, 1916. - Вып. II. - С. 105.

²⁵ *Sprawy i rzeczy ukraińskie* / Wyd. F. Rawita-Gawroński. - Lwów, 1914. - S. 85 (лист Адама Кисіля від 29 червня 1648 р.).

²⁶ *Kaczmarczyk J.* Op. cit. - S. 52 i inn; Степанков В. Антифеодал-

1. До складної ситуації, що виникла для Богдана Хмельницького після Корсунської битви; 2. До досконалої орієнтації гетьманом у політичній системі польського суспільства. Причому більше уваги приділяється аналізу внутрішнього і зовнішнього становища України. Це виявляється у характеристиці відношення різних суспільних класів, станів і груп до повстання Хмельницького, а також при розгляді міжнародного становища, в якому опинилися Україна і Польща після весняної кампанії. З'ясування впливів цього останнього чинника на розвиток політичної програми гетьмана залежить від дослідження українсько-турецько-татарських, українсько-московських та інших відносин. Тому, не забігаючи наперед, тут зверну увагу лише на ті обставини, котрі спонукали гетьмана і старшину не згадувати у червневому посольстві до Варшави про радикальніші вимоги (про що відомо з інших джерел), ніж ті, що були представлені на конвокаційний сейм.

Досі залишається невстановленим, кому адресувалася ця інструкція - королю чи сеймові: чи в день написання листа до короля від 12 червня 1648 р. і, відряджаючи посольство, Богдан Хмельницький не знав про смерть Володислава IV, вдавав, що не знає, чи просто не вірив у цю новину²⁷. Якщо гетьман знав, що король

на боротьба... - С. 26-27; *Він же*. Богдан Хмельницький... - С. 119.

²⁷ Про це див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Київ-Львів, 1922. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 15-16. Висновок Мирона Кордуби в його відомій праці не підкріплений джерелами: "В тій цілі [Хмельницький] вислав в половині червня в Варшаву посольство із чотирьох членів старшини з письмом до короля, немов-то не знаючи про його смерть..." (*Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела...* - Львів, 1911. - Т. XII. - С. 12). В сучасній історіографії цей висновок вже подається безапеляційно (див., напр.: *Kamiński A.* The Cossak Experiment in *Szlachta* Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the *Hadiach (Hadziacz)* Union // *Harvard Ukrainian Studies.* - Camb.-Mass., 1977. - Vol.I. - N 2. - P. 181: "It is significant that Khmel'nyts'kyi did not write to the primat of Poland... but to the King whom he knew to be deceased".).

помер, то наскільки щирим було його бажання трактувати зі шляхетським станом у сеймі? А якщо не знав, то де, крім особи Володислава IV та його оточення, він міг знайти підпору для захисту козащини на таких трактатах? У першому і в другому випадках, однак, все зводиться до неупустимості польського шляхетського суспільства перед можливостями надати привілеї для козацтва.

Одна річ при цьому, здається, може не викликати сумніву, що подані пункти вимог, як уже зазначалося, не відображали поглядів ні козаків, ні їхньої старшини, ні українського суспільства в цілому. Вони дійсно здавалися для поляків занадто радикальними, особливо там, де йшлося про збільшення реєстру і повернення уніатських церков на православ'я на теренах Галичини - "... в Любліні, Красному Ставі, в Сокалі і в інших місцях..."²⁸. На генеральній конфедерації конвокаційного сейму²⁹ від 16 липня 1648 р. було вирішено перенести полагодження конфлікту православної церкви та унії до елекційного сейму на осінь³⁰. Але в Польщі поклали дуже великі надії на це посольство для встановлення миру з козацьким військом Богдана Хмельницького³¹. На конвокації вирішили відправити в Україну Адама Кисіля з кількома вповноваженими, котрим "... даємо силу, - писалося в конфедерації, - згідно з затвердженою інструкцією [прийти] до ґрунтового замирення з Військом Запорозьким і те, що, згідно з тою ж інструкцією, буде виконано, має бути підтверджено на щасливій, дасть Бог, елекції нового короля (Папа)"³². Отже, наприкінці липня Адам Кисіль отримав умови

²⁸ ДБХ. - Док. 5.

²⁹ Постанови конвокаційного сейму, тобто сейму, котрий скликався під час міжкоролів'я і готував вибори нового короля, називалися сеймовою конфедерацією (див.: *Кутшеба С.* Очерк истории общественно-государственного строя Польши. - СПб., 1907. - С. 150).

³⁰ *Volumina legum.* - Petersburg, 1859. - Т. IV. - S. 75.

³¹ Див. лист Ю. Оссолінського до кардинала Мазаріні від 30 червня: ДОВ. - Док. 22.

³² *Volumina legum.* - Т. IV. - S. 82.

шляхетського стану, щоб замиритися з козаками, у відповідь на помірковані вимоги козаків з-під Білої Церкви. "... тепер привести їх до того, щоб мали комісара і полковників, - марна справа...", - писав Адам Кисіль в одному з листів³³. Причому видно, як поляки мало сумнівалися, що Військо Запорозьке не пристане до трактатів. Шляхта дуже неохоче йшла на поступки: "[Посли] мають найбільше старатися за те, щоб з козаками прийти до такої домовленості, яка була постановлена на кумейківській комісії [1637 р.]. Якби, однак, [козаки] не далися пристати на такі поступки без великої загрози для республіки, тоді п.п. комісари наші мають твердо [добиватися] персяславської [угоди 1630 р.]"³⁴. В іншій пізнішій інструкції до цих двох умов дозволялося піти ще й на треті умови до замирення, згідно з куруківськими статтями 1625 р.³⁵ Козаки мали б взяти на себе багато зобов'язань: звільнити всіх полонених, віддати захоплену артилерію, відмовитися від договорів з ордою і від будь-яких зовнішніх і внутрішніх союзів, видати керівників повстання у Варшаву³⁶. В крайньому випадку рєкомендувалося спровадити козаків на війну в Крим, але категорично заборонявся вихід на Чорне море до турецьких берегів. З приводу ресстру, комісарам дозволялося піти на його незначне побільшення, але в такий спосіб, щоб Річ Посполита не збільшувала свій жолд³⁷. "... про число війська: захочуть дванадцять тисяч. - Писав А. Кисіль 29 червня. - Наскільки буде можливо, так будемо торгуватися з ними"³⁸. Оце і все, на що погоджувався "лицарський стан". Дванадцятитисячний ресстр, виплата грошей за попередню службу, питання релігії - все це або ігнорувалося, або ховалося за довгими розмовами. З цієї причини несправомірно було б сподіватися, що Хмельницький під Білою Церквою подасть для ссймової ухвали ті

33 Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 86 (лист від 29 червня 1648 р.).

34 ДОВ. - Док. 31.

35 Там же. - Док. 35.

36 Там же.

37 Там же. - Док. 31.

38 Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 86.

умови, котрі він перекладавав М. Потоцькому через Тугай-бей.

Тут потрібно зважити на думку польських вчених, котра стосується устрою Речі Посполитої як станової монархії. Соціально-економічний статус привілеїв шляхти всіх народів держави не диференціювався етнічними або іншими чинниками. Для того, щоб шляхта могла вести переговори в Україні, їй потрібен був рівний партнер, котрий витворився лише наприкінці Хмельниччини в особі української козацької шляхти. Гадяцький трактат є свідченням такого порозуміння шляхти Польщі і князівства Руського (згідно з угодою). 1648 рік далеко відрізнявся від 1658-го. Вимоги козаків на початку повстання до шляхетського сейму, репрезентанта найвищої моральної чесноти *gentis Polonicas* - це сприймалося як вимоги зухвалих підданих і слуг, котрі привілейована каста Речі Посполитої не могла і не хотіла приймати³⁹.

Можна думати, що протягом зими-літа 1648 року, Богдан Хмельницький покладав найбільші надії на короля. Те, що Хмельницький після розгрому коронних військ у перших битвах не міг виступити проти Володислава IV, котрий збирався походом в Україну, було важливою причиною маршу з-під Корсуня до Білої Церкви⁴⁰. Ставши табором, він сподівався на наближення польського війська і починав фортифікаційні робо-

³⁹ Kamiński A. Op. cit. - P. 188. Тут же вчений подає деяку літературу польської історіографії про середньовічну шляхетську культуру. Принагідно висловлюю свою подяку шановному Омелянові Прицакові, котрий звернув мою увагу на цю думку.

⁴⁰ На цю причину звернув увагу анонімний автор хроніки війни Хмельницького: *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.* - Wrocław, 1842. - S. 8: "Gdy tedy o śmierci królewskiej rozeszły się gazety, doszły też i Chmielnickiego. Ale on długo temu nie dowierzał, i dla tego pod Białą Cerkwią leżał, ale widząc że na niego nikt nie nacierał, popuścił Tatarom zagony swoje mieć." На неї побіжно вказував Людовік Кубаля: *Kubala L. Jerzy Ossoliński.* - Warszawa, 1924. - S. 267.

ти⁴¹. Згідно з Л. Кубалсю (на жаль, вчсний не дав покликання), "регіментарі повинні були стягнути військо під Костянтинів, оглянути фортеці над Бугом і Случчю і бронити козакам вихід поза Білу Церкву"⁴². Не виключено, що під Білою Церквою Богдан Хмельницький хотів вступити в офіційні переговори з королем. Але передчасна смерть Володислава IV залишає всі ці питання відкритими і нез'ясованими.

У червні, десь між 8 і 17 числом, гетьман прибув до Чигирина⁴³, де його вітали з перемогами над польським військом. Це описав жидівський мемуарист Натан Ганновер, ймовірно, добавивши деякі легендарні перекази: "І коли [Б. Хмельницький] наближався до міста, всі мешканці вийшли йому назустріч з бубнами, а посеред танців та великої радості дали йому благословення і обрали його паном та князем над собою і над своїми нащадками навіки. І сказали йому: "З божої ласки ти є князем над нами, ти є збавителем, котрий визволив нас з рук панів польських, які нас утискали тяжкою працею!"⁴⁴.

Зв'язки з Туреччиною і Кримом. Головним вістрям кримсько-турецького напрямку політики козацької адміністрації і польського уряду були спочатку плани Володислава IV довкола організації походу проти турків, а пізніше, коли ссйм добився їхньої дезорганізації, - проблеми, що виникли під час українсько-татарського союзу. З боку Криму цей союз був наслідком напружених відносин з Польщею, зокрема, протягом 1647 р.⁴⁵

⁴¹ Краків. Бібліотека Ягайлонського університету, підділ рукописів. - Од. зб. 90/III - Арк. 2-зв.: "...kozacy z Chmielnickim pod Białą Cerkwią obozem leżą, fortyfikując się w okopy i czance i nie wiążą się do tych zabiegów Tatarskich z tym oświadczeniem, że się iuz fama: Ukrainą iako suo patrimonio chcą contentować."; - Арк. 5-зв. (ДОВ. - Док. 28) : "...otrzymawszy zwycięstwo poszli kozacy do Białey Cerkwi i tam się okopali z wodzem swoim Chmielnickim".

⁴² Kubala L. Op. cit. - S. 277.

⁴³ ДБХ. - С. 664.

⁴⁴ Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 25.

⁴⁵ Про це див.: Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. - Warszawa,

Сам розвиток внутрішнього життя Криму, викликаний міжусобицею ординських мурз, антиханськими заколотами і т. п., штовхав Іслам Гірея до зовнішньої експансії, щоб тим самим вирішити всі татарські чвари. Похід татар мав би відбутися наприкінці осені-початку зими 1647-1648 рр., але султан не дав свого дозволу, заборонивши ханові виступити як на Польщу, так і на Москву⁴⁶. Річ Посполита готувалася зустріти ворога дуже ретельно, зібравши наприкінці 1647 р. чимале військо (до 30 тис. жовнів і 6 тис. козаків)⁴⁷ і скликаючи посполите рушення⁴⁸. Після того, як минула загроза татарського нападу, коронний гетьман розпустив свої полки⁴⁹. Але попри султанську заборону хан відклав похід "до трави"⁵⁰. Це рішення, як вважали, прийнялося під тиском мурз, котрі, ніби, уклали між собою і ханом таємну угоду, щоб "...їм всім іти з кримським царем в литовську сторону війною нинішньої зими"⁵¹. Як бачимо, відносини Польщі з Кримом за кілька місяців перед Хмельниччиною були такими напруженими, що ледь не привели до військових дій. Причому агресивність у взаємній політиці помітна тільки з татарського боку. Польські війська не дозволяли собі наступу на Крим - сильно позначилося негативне сприйняття сєймом таємних планів короля. На весну передбачався великий татарський похід.

Ще задовго перед посольством із Січі до хана 1648 р. між козаками і татарами відбувалися різні кон-

1933. - С. 149-180.

⁴⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі - АЮЗР). - СПб., 1862. - Т. III. - Док. 111. - С. 263.

⁴⁷ АМГ. - Док. 316. Також: *Kubala L.* Ор. сіт. - С. 263.

⁴⁸ ЦДІА у Львові. - Ф. 9: Львівський гродський суд. - Оп. I. - Од. зб. 397. - Арк. 2051 (універсал М. Потоцького про збір посполитого рушення).

⁴⁹ *Kubala L.* Ор. сіт. - С. 263.

⁵⁰ Там же. Також див. царську грамоту від 12(22) квітня 1648 р. (АМГ. - Док. 321).

⁵¹ АЮЗР. - Док. 122. - С. 118 (лист від 1 лютого 1648 р.); - Док. 111. - С. 109 (лист Адама Кисіля від 13 січня 1648 р.).

такти, що наближали їхній союз⁵². Вячеслав Липинський звернув увагу, що лише тільки саме його оформлення козаками носило антидержавний характер⁵³. В силу недостатньої кількості турецьких матеріалів, не відомо, чи султанський двір дав свій дозвіл татарам вторгнутися в землі Речі Посполитої цього разу. Це, однак, є дуже важливим для з'ясування.

Складне становище Туреччини в тому часі, коли венеційці і перси, об'єднані між собою якимись спільними зобов'язаннями, наступали на Порту з обох боків, - на Стамбул і Вавілон⁵⁴, - мало свідчити про найменше бажання настроїти проти себе Варшаву і Москву. Це посилювалося неспокоєм у самому Константинополі, де злітку, ніби, вибухнуло повстання при наближенні венеційських військ⁵⁵. Але кримські міжусобиці також були небезпечними для Османської імперії і невідомо, якою анархічною силою вони могли керуватися. Вся Польща була переповнена чутками про сувору реакцію порти на виступ татар. Така реакція, як свідчили тогочасні новини в інтерпретації поляків, була викликана не тільки тому, що татарський хан порушив перемир'я порти і Речі Посполитої, але й через потребу обороняти східні кордони імперії від Персії весною-влітку 1648 р.: "А з України та відомість прийшла до Варшави, що турчин наказав татарам, щоб відступили з Польщі, і щоб на персів якнайшвидше йшли"⁵⁶. Як відгомін на цю весняну кампанію, 9 жовтня (тобто вже після двірцевого перевороту в Стамбулі) з'явилися польські новини з легендарним забарвленням, що "...наславши військо

⁵² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - С. 76.

⁵³ Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський. Філадельфія-Пеннсільванія, 1980. - С. 39.

⁵⁴ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 148: "Takze Persz z drugą stronę srodze go poraziel i Babilion mu odebral. Wenetowie pieniędzy Perszowu posłali, aby wojował z Turczinem" (у Польщі ця новина - від серпня 1648 р.).

⁵⁵ Там же. - Арк. 133.

⁵⁶ Там же. - Арк. 85 (лист з Варшави від 22 червня 1648 р.); - Арк. 56.

турків до Криму, турки мали всіх татарів постинати і відібрати та звільнити наших в'язнів з тої причини, що [татари] наважилися іти до Польщі на допомогу козакам проти поляків. Маючи перемир'я турків з поляками і бажаючи його твердо дотримуватися, [султан] застерігав [татар], щоб [вони] не дали приводу до [його] порушення..."⁵⁷. Сам уряд Речі Посполитої намагався вплинути на Порту не тільки своїми чисельними посольствами (як головний привід до польсько-козацької війни тут наводився той факт, що Польща завжди перешкоджала козакам робити походи на Чорне море⁵⁸), але й через посередництво інших держав, зокрема - Франції⁵⁹.

Це є один бік справи, на основі якого сучасні вчені роблять висновок, що негативна реакція султана на виступ Іслам Гірея була важливою причиною повороту хана в Крим з-під Білої Церкви, і ця реакція немалою мірою спричинилася до поміркованих вимог в козацькій інструкції послам до короля⁶⁰.

В тіні всіх цих чуток ховається інша тогочасна оцінка відношення султана до татарського нападу. У попередньому параграфі вже згадувалося про сумнівне твердження, ніби Б. Хмельницький просив Іслам Гірея III напасти на Галичину після Корсунської битви. Поперше, татари найбільше не були зацікавлені у встановленні миру між козаками і поляками з огляду на можливу українсько-польсько-московську коаліцію⁶¹. Че-

⁵⁷ Там же. - Арк. 181-182.

⁵⁸ Див., напр., інструкцію Миколайові Бегановському до Порти 11 січня 1654 р.: "...gdy się zaczęła woyna z Wenetami, chcieli ię Kozacy przynaięci wpadaniem na Czarne morze rozrywac, czemu gdy Krol Jmci Wladyslaw zabiegał, Kozacy iuz potym niemogąc na morze wypadac, zawarszy bratersiwo z Tatarami, udali się do Rebelliey i woiowania Panstw j.k.mci, y zład się ta domowa woyna zaczęła, ze licenliam Kozakow, aby na morze nie wpadli, chowaniem woysk ustawicznych uskromiono" (ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од: зб. 227/II. - Арк. 4).

⁵⁹ ДОВ. - Док. 22 та ін.

⁶⁰ Степанков В. Богдан Хмельницький... - С. 119.

⁶¹ Згадку про такий висновок див.: Kubala L. Op. cit. - S. 276, 299.

рез це ханові не було потреби відмовляти козакам у поході. По-друге, ця вістка безпосередньо взята з листа хана до короля, у якому Іслам Гірсей намагався виправдати свій напад, вимагаючи, натомість, чотирирічну данину під загрозою повторного вторгнення через сорок днів. Він не боявся навіть сміливо прикритися ім'ям султана, що той, ніби, дав свій дозвіл на такий крок: "...найясніший і наймогутніший наш цісар [Ібрагім] наказав нам, щоб ми вторгнулися у ваші краї", власне, з причини, що данина (tribut) не виплачувалася⁶². Така згадка про участь Порти в козацько-татарській акції не була звичайною і могла негативно відбитися на умовах виконання укладеного турецько-польського перемир'я, чого так боялися турки, згідно з вищевказаними поширеними чутками. Якщо навіть дозволу і не було, а це був звичайний політичний хід, щоб показати свою опосередковану причетність до походу, то виходить, що Іслам Гірсей не дуже боявся султана, бо сам вимовлявся за рахунок константинопольського двору.

Харківський історик П. Буцинський наводив відповідь султана на скарги поляків до Царгороду від червня, відображену в "подлинном письме" великого візира до канцлера Юрія Оссолінського (автор не наводить дати), котрий зберігався в Москві у Польській Коронній метриці: "...так як король протягом кількох років не платив ханові данини, яку належить давати по договору, недавно між нами укладеному (1646), і не стримує

⁶² ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 72 (лист датований 12 червня); - Од. зб. 189/II. - Арк. 469-470; Краків. Бібліотека Ягйлонського університету, відділ рукописів. - Од. зб. 90/III. - Арк. 4-4-зв. Згідно з універсалом Матвія Лубенського від 1 липня 1648 р., дата ультиматуму Іслам Гірсея розбігається в один день: "Tak bowiem w listcie swoim de data 11 juny do krola... [хан] napisal..." (ЦДІА у Львові. - Ф. 9 - Оп. 1. - Од. зб. 398. - Арк. 98). Також побіжну відомість про цей лист хана див.: ДОВ. - Док. 22. Про те, як він був сприйнятий у Варшаві, див. з донесення де Торреса: Антонович В. Донесення... - С. 108. Див. також лист сенату до Іслам Гірсея III від 3 липня 1648 р.: ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 5769/III. - Арк. 465-468; - Од. зб. 189/II. - Арк. 122.

козаків від нападів на Чорне море, то ми наказали йому, щоб він напав і опустошив польську державу"⁶³. Дуже подібний за змістом лист візира до канцлера наводить у своїх записках Мартин Голінський, казимирський райця, але відносить його до часу коронаційного сейму⁶⁴: "... і поскільки ви не дали традиційної данини (zwyczajnych darunkow) за чотири роки, ми наказали [ханові], щоб [він] напав і спустошив володіння польського короля, так як в затверджених листах перемир'я, вами нам даних, написано, що поки польський король буде давати татарському ханові традиційну данину, до тих пір татарські війська до вас вторгатися і людей ваших в неволю брати не будуть"⁶⁵. Однак, тут є застереження, що лист, переписаний Голінським, датований часом через кілька місяців після весняної кампанії і ця інформація візира могла бути підробленою під поточний політичний момент, який склався в Туреччині на осінь 1648 р. В таких місцях особливо сильно відчувається нестача турецьких джерел, з чим треба поки що рахуватися, і тому лист можна вписати в загальний контекст подій першої половини року.

Серед польських урядових кіл розповсюдилися три-можні настрої зже після смерті короля: "Та річ, однак, страшна, на котру Речі Посполитій треба мати велике око, щоб нам ця смерть короля й.м. не привела під Кам'янець-Подільський сілістрійського башу з кількадесятьма тисячами турків"⁶⁶.

Про турецько-татарські і турецько-козацькі стосунки 1648 р. подас відомості також Мустафа Насім, котрий від 1709 р. перебував на посаді державного історика в Туреччині⁶⁷. Згідно з фактами, наведеними ним у роз-

⁶³ Буцинский П. О Богдане Хмельницком. - Харьков, 1882. - С. 60.

⁶⁴ На жаль, не можу зараз зробити висновок про їхню ідентифікацію, хоча це дуже важливо, бо від початку серпня в Стамбулі прийшов до влади новий уряд на чолі з регентом малолітнього султана.

⁶⁵ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 206-207.

⁶⁶ Там же. - Од. зб. 324/III. - Арк. 35.

⁶⁷ Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. - Мюнхен, 1948 (відбитка 156 т. ЗІТШ). - С. 154. Важливо, що О. Прицак не

ділі, візир Ахмед паша "не вшанував почесною одежою" татарського вістуна, котрий на початку липня, як вважає О. Прицак, привіз новину, що Іслам Гірєй, взявши великий ясир, "... спалив і знищив укріплення приносячих нещастя русів..."; "Руси з нами заключили мир. Чому хан зробив на них наїзд?"⁶⁸ Вчсний зробив висновок, що у цьому місці згадується договір між козаками і Туреччиною, укладений, ймовірно, в результаті місії Филона Джалалія на початку червня 1648 р.⁶⁹ Це припущення не підтверджується документами, але заперечення, котре висловилося в літературі, дуже загальне і поверхнєве⁷⁰. Далі, згідно з Насімом, султан відправив свого повірного ("майстра церемонії") разом з татарським резидентом у Стамбулі, щоб оголосити догану Іслам Гірєві: "... вони явилися у хана і передали (йому) доручену їм нагану"⁷¹. Тут знаходимо цікаве місце про перспективи українсько-турецького союзу як їх бачив Іслам Гірєй: "Якщо Аллах схоче, в мене єсть план, щоб руський король (ru's qraly) назначався прavitельством так, як молдавський"⁷².

тільки проаналізував відповідні параграфи розділу Насіми, але й довів, що підставою для їхнього написання були архівні матеріали Туреччини (с. 154-157).

⁶⁸ Насім. Про козацькі справи. - С. 158.

⁶⁹ Прицак О. Вказ. пр. - С. 146-147.

⁷⁰ Abrahamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gercy III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. - Cambr.-Mass., 1990. - Vol. XIV. - N 1/2. - P. 137-138: "The strongest challenge are the words of Mehmed IV himself in the abovementioned letter of 1651 to Xmel'nyc'kyj, which has long been known: had the alliance between the Porte and the Ukrainian hetman been concluded already in 1648, the sultan would have promised to renew that agreement three years later - not to conclude a treaty in the future, and that only if Xmel'nyc'kyj's promises of loyalty to the Porte were confirmed". Відповідь О. Прицака пок. З. Абрагамовичеві очікується у другому випуску "Українського археографічного щорічника".

⁷¹ Насім. Вказ. пр. - С. 158.

⁷² Там же. - С. 159.

Є кілька повідомлень, що Б. Хмельницький просив у султана дозволу зайняти молдавський господарський престол. Причиною, мовляв, було те, що господар Василь Лупул, видавши свою дочку заміж за литовського гетьмана Януша Радзивіла, відправив у Литву свої скарби, а сам, як зрадник, зійшовся з поляками проти турків. Таку інформацію гетьман передавав у кількох посольствах до Туреччини. "Взнавши про це, - записує Мартин Голінський, - господар волоський повідомив про все Річ Посполиту коронну, зібравши війська більше, як двадцять тисяч"⁷³. Ймовірно, це міг бути початок молдавської політики гетьманського уряду.

Самі татари були дуже обтяжливими для козаків: "... не знаю, чи буде то гаразд, - з промови запорожця на одній із скликаних рад того часу, - аби ми мали поганів собі за опікунів брата. Бог дасть, і військо наше може то само справити, що попри тих поганів від ляхів можемо боронитися"⁷⁴. На підставі переказів, котрі побутували у Польщі, нунцій Торрес доносив, що Хмельницький "... сам відчуває до татар деяке недовір'я і страх, так як він повністю залежить від них, а число їх з кожним днем все збільшується..."⁷⁵ Одразу після перших перемог у травні у козацькому війську, як свідчив у червні взятий поляками в полон козак Григорій з Вільшани, була зібрана нарада, де обговорювалося, в який спосіб можна позбутися татар⁷⁶.

Українсько-московські відносини. Ще один важливий напрямок зовнішньої політики - московський. Відчува-

⁷³ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 141-143. У М. Грушевського знаходимо віддалене припущення про початки молдавської політики у 1648 р. з відсилкою на лист Б. Хмельницького, котрий вчений вважав сумнівним (*Грушевський М. Історія України-Руси.* - Т. VIII. - Ч. III. - С. 135).

⁷⁴ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 5-зв.

⁷⁵ Антонович В. Донесення... - С. 105.

⁷⁶ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1848. - Т. I. - Отд. III. - Док. 13. - С. 70. Порівн. вище з відомостями про спроби козаків замиритися з поляками після Жовтих Вод (с. 11-12).

ється досить сильне напруження у царя як з Польщею, так і з козаками. З Польщею - через невирішені проблеми в польсько-московських відносинах після укладення Поляновського миру 1632 р.; з козаками - керуючись своєю обережною політикою у відносинах з Річчю Посполитою, а, зокрема, протягом першого року - козацько-татарського союзу. Договір з Польщею 1647 р., котрий вступив у силу з початком 1648-го, був лише зовнішньою оболонкою, що маскувала польсько-московські протиріччя, але залишався дуже важливим чинником, щоб загострити козацько-московські. Повстання Хмельницького на Січі, посольство в Крим та інші події початку 1648 р. сприймалися Москвою, як належалося сприймати черговий козацький бунт проти шляхетського устрою: "І тобі б Адаму Свентолдичу (Кисілю) про те черкаське відступлення від королівської величності і зраду відати [потрібно] і королівську величність повідомити"⁷⁷. Це є відомість московських послів з Криму, які доносили про чотирьох козаків, що просили в Іслам Гірея допомоги в поході проти поляків. Московський цар дійсно боявся татарського нападу з Польщі за східний кордон, але він був далеким від того, щоб беззастережно виконувати умови спільної боротьби з Кримом, що закладалися угодою 1647 р. Здається, що крім Поляновського миру тут немалу роль відіграло і те, що татарська інвазія переплелася з козацьким бунтом, і Москва не мала наміру втручатися у внутрішні справи сусіднього королівства. З Хмельниччиною Олексій Михайлович мав би пов'язувати плани не тільки щодо повернення Смоленська і Сіверщини, але й, можливо, приєднання нових земель, що пізніше було оформлено Переяславською радою. Саме у середині XVII ст. починає набирати нової сили московська теорія III Риму, котра в часі "смути" опинилася в тимчасовому занепаді⁷⁸. З цього погляду цікавими є відомості взятого поляками в полон козака Олексія Тучка, котрий у червні 1648 р. повідомляв, що у Хмельницького

⁷⁷ АЮЗР. - Док. 172.

⁷⁸ Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. - Мюнхен, 1951. - С. 31 і далі.

були московські послы, які ім'ям царя говорили: "якщо б [ти] мав до себе кликати татар, то масш нас готувих, тільки б нам все по Дніпро відступив, а ми, об'єднавшись, поляків за Віслу заженемо і посадимо на королівство московського царя"⁷⁹. Про це збереглися також пізніші новини від лютого 1649 р.: коли гетьман відступить цареві пограничну Україну, то Олексій Михайлович обіцяв надати допомогу - сорок тисяч війська⁸⁰. Ці легендарні вістки, однак, слід сприймати не як причинки до політичної історії, а як вирази настроїв в українському суспільстві, котрі впливали з українсько-московських відносин.

30 травня цар дійсно оголосив свій указ зібратися військам на кордоні з Україною⁸¹, а сам розпочав налагоджувати активні дипломатичні зв'язки з польськими урядовцями. Наслідком польсько-московських відносин в період перших козацьких перемог було те, що прикордонні українські міста починали укріплюватися, очікуючи наступу зі сходу⁸². На самому пограниччі зібралось до сорока тисяч московських стрільців. На це військо сильно розраховували як поляки, так і козаки. Протягом весни-літа між ними, власне, велася дипломатична боротьба якнайменше за те, щоб залишити царя нейтральним.

Чутки про те, що Москва хоче зламати перемір'я і наступати на Велике князівство Литовське, поширювалися у польському суспільстві вже у червні, тобто, якраз тоді, коли пограничні московські вояводи чекали наказу Олексія Михайловича перейти кордон⁸³. Ці чутки стали ще сильнішими, коли зросли народні рухи на Сіверщині, Чернігівщині і в околицях Смоленська. Відверто припускалося, що вони були спровоковані московською владою⁸⁴. "Хмельницький з Москвою мають тасмі зносини (conspiratiq) і вже опанували Сіверщи-

79 Памятники... Временной комиссии... - Док. 13. - С. 71.

80 Там же. - Док. 57. - С. 344.

81 ЛЮЗР. - Док. 234.

82 Там же. - Док. 209.

83 ЛІІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 104.

84 Там же. - Арк. 133.

ну"⁸⁵. У листопаді єзуїт Андрій Мокрський повідомляв Яна Казимира: "Москва йому, говорять, війська готує. Також з тим [Хмельницький] намірюється до Москви писати, щоб під Смоленськ приходила"⁸⁶. У цих розмовах було мало правди, за винятком, хіба що, можливої тасмною підтримки повстанців під час облоги Смоленська, але й це дуже непевно. Наскільки відомий лист Хмельницького до царя від 3 червня 1648 р. сприяв розповсюдженню таких чуток - невідомо, але певний вплив мусив бути. Інше питання, пов'язане з цим листом, на яке, однак, також важко дати відповідь: чи мотив традиціоналізму був однією з причин його написання? Маю на увазі те, що після смерті Стефана Баторія у 1587 р. московські послы - можайський намісник Єлизар Ржевський і дяк Захар Свіжасв - привезли від царя Федора Івановича грамоту: "... і могло б статися [так, щоб] обом господарствам під одною нашою царською рукою [бути] і проти всіх ваших неприятелів стати заодно"⁸⁷. Чи не могло запрошення Олексія Михайловича Богданом Хмельницьким на варшавський престол асоціюватися у гетьмана та його прибічників, поза іншим, з козацькими вольностями Стефана Баторія?

Попри всі вищенаведені новини, українсько-московські відносини протягом весни-літа 1648 р. залишалися дуже невизначеними. Маючи юридичну підставу - договір 1647 р. - Польща дипломатично явно персважала над козаками, котрі апелювали здебільшого до спільної віри. Про те, як поляки намагалися внести непорозуміння у стосунки між козаками і Москвою з приводу

⁸⁵ Там же. - Арк. 112.

⁸⁶ ДОВ. - Док. 72.

⁸⁷ Źródła do dziejów Polskich / Wyd. Malinowski M., Przedziecki A. - Wilno, 1844. - S. 142. Про це, а також про те, як Федора Івановича ще царевичем просили на польський престол після смерті Сигізмунда II Августа є вістка в московській інструкції Григорію Унковському, послові до козаків, від 13 березня 1649 р. - Воссоєдинєніє України с Россіей (далі - Воссоєдинєніє). - М., 1954. - Т. II. - Док. 59. - С. 140-141.

релігійного питання, свідчить польський комунікат для великих московських послів (без дати)⁸⁸: "... та війна почалася не через віру, бо вона ніколи [у нас] не мала і не має жодної кривди... [...] Якщо б війна [була] за віру, [то] чому ж ті люди [її] забули. Не маючи боязні Божої перед своїми очима, не інакше, як погани, не лише монастирі, міста, двори, села римсько-католицькі, але церкви, монастирі тої ж релігії грецької палили, пюндрували..."⁸⁹. Подібні речі, звичайно, не мали великого впливу на відношення царя до козаків, котрий керувався своїми інтересами. Взагалі, польські комунікати такого змісту розповсюдилися у Речі Посполитій, коли поляки вже не мали такої твердої впевненості у московських силах, як першого року.

Козацька адміністрація дуже енергійно вживала заходів для залучення московського війська на свій бік. Але відносини не були стабільними. Козаків дратували зв'язки Москви з Адамом Кисілем, Ярмою Вишневецьким та іншими польськими урядниками. Перехоплювалося кілька московських посольств, в чійх листах виявлялася приязнь і зичливість московського царя до бажаного успіху поляків. Кореспонденція Хмельницького з пограничними восводами була дуже нерівномірною: від прихильного запевнення у своїй дружбі - до погроз збройною силою напасти на восводства і спустошити їх. Особливо відчувалося напруження у липні - серпні, коли готувалася нова велика кампанія на захід. Цар продовжував дотримуватися своєї політики і ухилявся від конкретних дій. На час початку походу козаків під Старий Костянтинів наприкінці липня українсько-московські відносини залишалися нез'ясованими і навіть заперення царя до польської корони не вносило у їхній розвиток якоїсь визначної певності. Це посилювалося тим, що Москва не прибирала своїх стрільців з кордону, про що є кілька звісток від кінця липня і протягом

⁸⁸ Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. Вернадського. Відділ рукописів (далі - ЦНБ АН України). - Ф. X: АН УРСР. - № 30795. - Арк. 1-18. Комунікат виявлений у Кракові Василем Гарасимчуком і скопійований ним, ймовірно, для Михайла Грушевського.

⁸⁹ Там же. - Арк. 2-3, 4.

серпня: "Москва з військом проти татар на кордон прийшла готовою в кільканадцять тисяч, війська 80.000": "Московський посол іде з виявом дружби (cum deputatione amicitiae) і зі своєю готовністю, що на поганство хоче [прислати] на поміч сорок тисяч війська, бажаючи, щоб заспокоїлися з козаками"; литовський посол, повернувшись, доносив, "... що Москва вдячно його прийняла і сам цар, запевняючи у своїй приязні і [бажанні] щиро дотриматися миру, також обіцяючи дати всіляку допомогу проти татар, і вже війська московського зібралось (iesi) кількадесять тисяч при панах поляках іти проти татар"⁹⁰.

Заграючи з козаками, московські восводи звертали увагу на титули Богдана Хмельницького, і це в московському суспільстві мало неабияке значення, з огляду на пізніші претензії до поляків, що стали приводом до польсько-московської війни у 1654 р. Зберігся чорновий варіант відповіді путивльського восводи Никифора Плещесва на різкий лист Богдана Хмельницького від 11 липня 1648 р.⁹¹ У цьому чорновику в титулі гетьмана - "Богдану Хмельницкому, гетману с войском Запорожским" - після слова "войском" викреслено "его королевского величества"⁹². В такий спосіб восвода хотів підкреслювати владність Хмельницького?

Попри наведені вище згадки про військову допомогу полякам, останні самі залишалися у великій невизначеності. Наслідком їхньої кореспонденції з восводами і самим царем були безконечні обіцянки Москви дотримуватися миру і всіляко сприяти добросусідським стосункам. Далше цього не пішло, але в уряді Рчі Посполитої виробилася сильна настановка, що Москва про-

⁹⁰ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 133, 135, 132. Міркування Януша Качмарчика з цього приводу ("...hetman kozacki miał już pewność, że Rosja nie przyjdzie z pomocą Rzeczypospolitej"), слід, напевно, вважати хибними: *Kaczmarczyk J.* Op. cit. - S. 68.

⁹¹ ДБХ - Док. 17.

⁹² ЦДІА у Києві. - Ф. КМФ № 7. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 11 (мікрофільм з Центрального Державного архіву давніх актів у Москві. - Ф. 124: Малороссийские дела, 1648. - Од. зб. 3).

ти Польщі не виступить; "Не можна покладатися на... [Русь], - писав коронний підчашій М. Остророг до канцлера Ю. Оссолінського, - ані їх використати, а лише очікувати порятунку з Москви, Великої Польщі і Литви..."⁹³. Про це також говорилося на конвокаційному сеймі 16 липня: "... погодились ми на те, щоб з чужоземними сусідами відновити [мирні] пакти і одразу до [них] всіх були відправлені послы. [...] Вже твердо надіємося (*Lubo...confidimus*) [на] підтверджену приязнь Московської держави..."⁹⁴. В самому польському суспільстві говорили, ніби Вишневецький "... москви має не маюло у своєму війську...", пояснюючи це тим, що або цар прислав стрільців на прохання поляків, або вони були завербовані на наємну службу⁹⁵. Олексій Михайлович вимовлявся від військового вторгнення тим, що готовий підтвердити договір, нехай тільки поляки оберуть собі короля⁹⁶.

93 Памятники... Временной комиссии... - Док. 18. - с. 94.

94 *Volumina legum* - Т. IV: - S. 78-79.

95 ДОВ. - Док. 28 (лист ксьондза Старовольського з Замостя до Кракова від 15 липня 1648 р.)

96 Листи до Адама Кисіля і на конвокаційний сейм 13 липня: ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 5769/III. - Арк. 147-148, 149.

Розділ II

ПОХІД В ГАЛИЧИНУ І ВИМОГИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КОРОЛЯ ТА СЕЙМУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ОСІНЬ, 1648 р.)

З другої половини 1648 р. найцікавішим залишається похід Богдана Хмельницького в Галичину. Чи не найраціональнішою згадкою про те, що гетьман цікавився перспективами походу в етнографічні польські землі, маємо в "Новинах з Варшави 2 серпня 1648 р.": козаки спіймали на Волині якогось п. Томиславського і відвели його до гетьмана. Той його розпитував і, поміж іншим, "...чи може йти до Варшави?" Томиславський, ніби, відповів: "... можеш, поки [поляки] не зібралися, але як зберуться - бути тобі на палі...". За такі слова його посадили на кіл¹. Ця вістка, як бачимо, якщо не повністю, то наполовину легендарна. Але вона передає загальний настрій, котрий у Польщі панував після липневих боїв: попри урядову впевненість у місії Кисіля, люди допускали, що Хмельницький піде на захід. Джерела таких настроїв, безперечно, були українські: "А гультайство, котрих було здобуто кілька на під'їзді, на муках визнало, що не хочуть змиритися, аж до Вісли [дійшовши] ... Це, однак, вже не з обозу Хмельницького, але свавільники плондрують, а зокрема там показують тяжкі розбої і на села наїжджають"². Виходить, що справа походу на Віслу була популярною в українському суспільстві перед Пилявцями.

Дуже важливу новину з цього приводу маємо з обозу під Глинянами від 26 серпня: "... з трактатів - нічого, крім сміху: сказав до п. Кисіля Хмельницький, що з ним буде трактувати у Львові..."³. Значення цієї інформації полягає в тому, що вона могла б спростувати висновки Степана Томашівського, на котрих, здебільшого, базується сучасний погляд на похід Хмельницького

¹ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 5769/III. - Арк. 168.

² Sprawy i gzeszy ukraińskie. - S. 113 (лист Яна Слицького від 3 вересня 1648 р.).

³ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 3882/II. - Арк. 43-зв.

в Галичину.⁴ Ці висновки опираються на відомість, котру подас львівський міщанин Самуїл Кушевич. На раді в Костянтинові полковник Максим Кривоніс та писар Іван Виговський хотіли зупинитися на ріці Случ і не йти далі. "Максим Кривоніс, обезсилений раною, разом з іншими полковниками, запропонував затриматися до ріки Случ, розділити порівну награване і військову здобич, наблизившись до обидвох берегів ріки і затримавшись [там]". Протилежну думку "відкинув Іван Виговський, секретар Хмельницького"⁵. Аргументація С. Томашівського дуже проста: "Немає найменшого сумніву, що Хмельницький, козак тілом і душею, думав так само, як і його генерали"⁶. Крім того, вчений відзначив, що "достовірність Кушевичевого оповідання скріпляє факт, що автор сам розмовляв про ці справи з козацькими полковниками"⁷. Отже, згадана новина з табору під Глинянами могла б спростувати ці висновки С. Томашівського, якби можна було довести її правди-

⁴ *Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела... - Львів, 1913. - Т. VI. - С. 6-10; Він же. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. - Львів, 1914. - С. 9-10.* Цей висновок полягає в тому, що Хмельницький пішов у Галичину під натиском татар. У сучасних дослідженнях він прийнятий, зокрема, у праці: *Божко П. М., Цубов Л. В., Яремчук В. Д.* До питання про історію походу Б. Хмельницького у Галичину та облоги Львова (1648) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 1991. - С. 43-44.*

⁵ *Kuszevicz Samuele Casimiro. Arma Cosacica // Жерела... - Т. VI. - Р. 49: "Maximus Krzyuonosius vulnere inualidus cum caeteris tribunis manendum ad fluuium Stuczum, diuidendam ex aequo praedam manubiasque, firmandos per vtramque fluminis ripam aditus censebat. [...] Repugnantem huic sententiae (Тугай-бесвого братанича. - Я. Ф.) Ioannem Vichouium secretorum Smielnicy...".* У Томашівського про воєнну раду в Костянтинові див. у двох працях, відповідно, сторінки 6-10, 9-10.

⁶ *Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. - С. 8.*

⁷ *Він же. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. - С. 120 (пр. 9).*

вість. Але документів не достатньо, щоб зробити це переконливо, а лише - гіпотетично. Про цю саму раду полковників протилежні Кушевичеві відомості подає Григорій Грабянка, перед тим, однак, сильно перекрутивши фактичний матеріал: "Всі ж тії полковники і рядове воїнство радили Хмельницькому не відвернутися від війни з ляхами, поки не приборкає їх міцно". Після цього гетьман пішов на Збараж⁸.

Про те, що Богдан Хмельницький у серпні-вересні 1648 р. планував похід не лише на Случ, як у Кушевича, знаходимо у донесенні папського нунція Джованні де Торреса з Варшави до Риму від 10 жовтня⁹. Джерелом інформації нунція також були новини польських послів до козаків, котрі повернулися зі своєї місії: козаки "... звернулися до думки про кам'янцьке міроприємство (тобто про облогу Кам'янця), і, ніби, їх так багато, що вони можуть розділитися і рушитися у вказаному напрямку, а також у напрямку до Кракова, напевно, для того, щоб укласти дружбу і з'єднатися з Ракоцієм Трансільванським". Друга частина цього повідомлення особливо виглядає сумнівною і, здається, виникла під впливом рівночасних маневрів Ракоція на угорсько-польському кордоні біля Кракова, а Хмельницького - в Україні. До цього слід додати угорські перспективи на польський престол і українсько-трансільванські відносини¹⁰. В самому Кам'янці сподівалися нападу: "Ми тут на повній ласці Божій залишасмося і бачимо, що, якби

⁸ *Грабянка Г.* Действия презельной от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки. - К., 1854. - С. 57-58.

⁹ *Антонович В.* Донесения... - С. 120.

¹⁰ Про українсько-угорські відносини у цей період див., зокрема, відомість з обозу від 16 серпня: "Rakotzi z Kozakami znosi się i ułapiono poslow w Haliczu, od których wielki podarki odebrali, co wzięli Chmielnickiemu od Rakotzego" (ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 3882/II - Арк. 39). Про те, що Хмельницький у листопаді сам говорив про похід на Краків, див. ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/III. - Арк. 184. Але не знати, наскільки цим словам можна вірити, з огляду на закінчення військової кампанії 1648 р.

на нас хлопство сильно наступило, було б не подібно, щоб ми... могли оборонитися"¹¹.

Є відомості про те, що Хмельницький вже у вересні, вирушивши в Галичину, планував бути під Замостям: "Хмельницький під Замостям повинен бути. [...] Разом з нами [козаками,] хоче обрати короля", - свідчив полонський козак Мартин з Мени¹². Але ця приваблива інформація не є достатньою для з'ясування причини маршу гетьмана, бо показує вже сам факт походу: "Головацький проходить по півтори милі на день, іде на Львів і хоче його обов'язково добувати"¹³. Також слід застережливо поставитися до того, як сам гетьман писав Яну Казимирові про свій похід в Галичину: "А важливіше те, що ми зрозуміли від в'язнів розбитого війська кварцяного, що вашу королівську милість, пана нашого милостивого і дідича, Річ Посполита за короля не хоче мати; тоді ми з усім Військом Запорозьким, вірними слугами вашої королівської милості, розуміючи, що стараються за іншого короля, рушилися спеціально для того, бажаючи, щоб згідно з волею вашої королівської милості, пана нашого милостивого, вже не було більше тих короліків побічних"¹⁴. Майже таку саму вістку знаходимо в тогочасній "Історії..." Миколая Ємьоловського: коли комісари приїхали з посольством до козаків після конвокації, то Хмельницький "... повідомив Кисіля про те, що він хоче неодмінно йти з військом на елекцію, що наближається..."¹⁵.

Мотив вплинути на вибір короля був дуже виразний. Це простежується протягом усього часу влітку і восени: кореспонденція з царем від червня, зносини з Ракоцієм, тасмні поголоски про переговори Хмельниць-

¹¹ Вістка з Кам'яниці від 18 серпня.

¹² ДОВ. - Док. 52

¹³ Там же.

¹⁴ ДБХ. - Док. 32.

¹⁵ *Jemiotowski Mikołaj. Dzieje Polski od r. 1648 do r. 1679 przez społecznego porządkiem lat opowiedziane* // ЛІБ АІІ України. - Ф. 5. - Од. зб. 2099/II. - Арк. 4.

кого і Яна Казимира від серпня 16, а з жовтня вже відверте обстоювання кандидатури королевича в елекційній боротьбі¹⁷. Але остаточно залишається невідомим, чи цей мотив був вирішальним при організації походу в Галичину, бо відсутні документи, які б заслуговували повного довір'я. Тому всі ці новини не заперечують згадані висновки С. Томашівського, але ставлять їх під сумнів. Михайло Грушевський, наприклад, надає більшого значення свідченню Веспасіана Коховського, що похід в Галичину був здійснений під натиском козацької сіроми¹⁸. Але слід, напевно, вважати, що подібне бажання козаків впливати на вибори нового короля, мало свою тяглість від попереднього періоду міжкоролів'я після смерті Сигізмунда III у 1632 р. за гетьманування Івана Кулаги, а пізніше - Андрія Дибенка¹⁹.

На переговорах під Замостям козаки вперше відкрито поставили вимогу позабирати коронних жовнірів з козацької території: "Щоб не було кварцяного війська, а... [козаки] самі будуть боронити Річ Посполиту"²⁰. На той час вже було видно, що пропонувані на конфедерації конвокаційного сейму умови до замирення з козаками не могли привести до встановлення миру, а вимагали радикальніших змін. Сам Хмельницький, згідно з переказами поляків, говорив, відступаючи в Україну після вибору короля: "... щоб даліше, ніж до Костянтинова [ви] не наступали, бо даліше Білої Церкви не

¹⁶ АЮЗР. - Т. III. - Док. 243. - С. 285.

¹⁷ Про це див.: Кордуба М. Боротьба за польський престіл... - С. 55, 44.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 80, 77-79. Див. також: Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. - Warszawa, 1846. - Т. II. - С. 29-34. Див. наведені на початку розділу факти про популярність такого походу серед народу.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. II. - С. 140-145, 150-151; Nagielski M. Kozaczczyzna czasów Władysława IV (1632-1648) // Przegląd wschodni. - Warszawa, 1991. - Т. I. - З. IV. - С. 793-794.

²⁰ ДБХ. - Док. 34.

пущу. ...якби ви на конвокації Казимира королем [не] вибрали, не було б того, що сталося, а я би пішов під Краків і віддав би корону, кому б захотів"²¹. Тут відвертий натяк на кандидатуру молодшого сина покійного на той час Юрія I Ракоція: угорські війська стояли під самим кордоном, готові в будь-який момент наступати на Краків²².

Можна впевнено говорити, що, укладаючи мир з королем під Замостям, Богдан Хмельницький не планував остаточно завершувати українсько-польську війну. До таких міркувань приводить ряд джерел, важливим з яких, зокрема, є лист краківського воєводи Станіслава Любомірського до коронного канцлера Юрія Оссолінського від 13 грудня 1648 р.²³ У ньому йдеться про те, що до воєводи дійшла вістка, яку привіз молдавський посланець до козаків (котрий, у свою чергу, передав її довірській особі воєводи), ніби Іслам Гірсей хотів відправити гетьмана коронного до Польщі в обмін за викуп. Взнавши про це, Богдан Хмельницький послав до хана, "... щоб того не робив, і загалом, щоб п. краківському [каштелянові М. Потоцькому] і п. гетьманові польному коронному [М. Калиновському] наказав шию урізати, і в'язнів усіх, що їх [хан] має, тобто шляхту і жовнірів, постинати, обіцяючи йому, що на весну буде в'язнів - скільки захоче, і всі польські міста віддасть йому в здобич. При цьому [молдавський посол] застерігав, щоб Хмельницькому не вирити, бо хоч він тепер підлещується (łasi), але це з тої причини, що від нього татари відійшли; як тільки повернуться, знову з хлопства наберуть собі більшу силу і викличе певно [свою] ворожість". На

²¹ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 184. З певними відмінностями копія віддрукувана К. Шайнохою: *Źródła // Szajnoch K. Dwa lata z dziejów naszych. - Lwów, 1869. - Т. II. - Док. 59.* Див. також новини польських послів Смяровського та Олдаковського. - Там же. - Док. 60, 61.

²² ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 180, 183. Розмови про те, що з військом Ракоція мали бути турецькі загони, думаю, перебільшені.

²³ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 198.

перший погляд, ця інформація виглядає неправдоподібною, особливо, якщо зважити на те, що вона дійшла до нас з четвертих рук. Але перша частина, власне та, котра найбільше здається непевною, підтверджується іншими джерелами²⁴. Польський посол до Криму Яскульський у березні 1649 р. привіз навіть новину, що татари хотіли одержати викуп за Миколая Потоцького 30.000, і ці гроші мали бути привезені до Ясс.²⁵ Відомо також, що Богдан Хмельницький весною 1649 р. звертався до Іслам Гірея не видавати польських гетьманів Рєчі Посполитій²⁶.

Друга половина листа, де йдеться про те, що гетьман у листопаді планував зібрати військо весною на поляків, також підтверджується. Про це, наприклад, свідчив царгородець Ісай Остаф'їв: "А в місяці листопаді, коли Богдан Хмельницький розпустив кримських людей у свою землю в Крим, то дав їм часу ("срок") бути назад через 3 місяці"²⁷. Вже в Києві, розпускаючи козацькі полки, гетьман наказував їм повернутися до масляної неділі: "... Богдан Хмельницький все Військо Запорозьке розпустив по хатах, а татар відпустив до Криму, а на масляне заговіння ("заговейно") наказав козакам збиратися знову до себе в обоз...", "...всі слу-

²⁴ ДОВ. - Док. 73 (відомості Павла Дашкевича з Криму від 21 листопада 1648 р. : "... й. м. п. краківського обіцяють випустити лише за кілька днів"). Див. також розмову московського посла Григорія Унковського з Богданом Хмельницьким (Воссоединение. - Т. II. - Док. 59. - С. 155).

²⁵ Ojczyście wspominki / Wyd. A. Grabowski. - Kraków, 1845. - Т. II. - S. 17-18; ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 217.

²⁶ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 245: "...Chmiel siał kilkarazy posłow swoich do Chama, aby zadnego Polaka nie wydawali na okup a osobliwie Hetmanow powiadającz, zeby ia rad wszystkich Lachow wybił tak, zeby u zadnego nie zostało, a ty uch znowu wupuszczasz" (копія листу до Львова від 30 квітня 1649 р.). Див. також реляцію де Торреса до Риму (Антонович В. Донесення... - С. 141).

²⁷ Воссоединение. - Т. II. - Док. 48. - С. 124.

жилі люди розпущені по домівках. Писав до них Хмельницький, щоб вони всі були готові зі всією службою, і як їм іти до нього, про то їх повідомить; а до кримських татар послав, щоб вони були у нього як давніше"²⁸. Можна було б подумати, що гетьман і козаки мали якісь сумніви, чи коронаційний сейм, котрий мав зібратися у Кракові на початку 1649 р., підтвердить рішення елекційного сейму про вибір Яна Казимира королем: "І так до масляних запуст примирилися, - із записки Силуяна Мужилівського в Москві, - а після масляного заговіння Військо Запорозьке хоче знову воювати, якщо Казимир не буде королем руським"²⁹. Але з опису, як козацький гетьман приймав польського посла Якова Смяровського під Замостям, довідуємося про дуже рішучі настрої Хмельницького: "У вівторок, тобто 24 листопада, відправивши гінця нашого [Смяровського], сам рушився від Замостя..., однак те заявляючи, що поскільки зараз відступає, але тої війни не перестане, поки... [Хмельницького] справедливість від Конєцьпольського [не задовільнить]..."³⁰.

Ці відомості дають підстави досить певно твердити, що, подаючи під Замостям умови Війська Запорозького до короля, Богдан Хмельницький не думав припиняти війну, а нову кампанію планував розпочинати на весну наступного року.

Слід констатувати факт, що причин цього, на жаль, не вдалося виявити в джерелах, тому доводиться робити лише здогади. В. Степанков, наприклад, має думку, що вощени "...Б. Хмельницький впритул підійшов до формування програми визволення усіх етнографічноукраїнських земель та їх об'єднання у межах козацької рес-

²⁸ Відомості в Москві козацького полковника Силуяна Мужилівського та слуги срусалимського патріарха Паїсія Мануїла Юр'єва (Там же. - Док. 46. - С. 95, 98). У 1649 р. масляний тиждень за Юліанським календарем тривав від 5 до 11 лютого. Неділя припадала на 4 число.

²⁹ Там же. - Док. 50. - С. 130.

³⁰ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 3882/II. - Арк. 51-зв. Див. також: Рамієтнікі до раровапіа... - Т. II. - S. 40.

публіки"³¹. Але той факт,³² що Хмельницький, вірогідно, керуючись стратегічними настановами, залишав у містах Галичини військові залоги, наприклад, у Бродях, Рогатині, Львові, Жовкві³³ в часі, коли сам просувався до Замостя, не може бути достатнім для такого висновку. Крім того, важко довіритися тому, що коронний підчашій Миколай Остророг писав з Любліна 19 грудня, тобто тоді, коли відбувався відступ козаків до Кисва: "Тільки тепер повідомляю те, що наша Руська земля (восводство - Я. Ф.) остаточно руйнується, бо Хмельницький у кожному місці залишив (zostawił) залогу, тобто охорону (praesidium), котра всі пожитки собі забирає, суди відправляє, загалом управляє, як у своєму власному [місті], і хлопці їх, як панів своїх, слухають"³⁴. Можна думати, що хоч він писав у теперішньому часі, але згадував про події кількатижневої давнини. По-перше, осіння кампанія була вже завершена і Хмельницький явно не мав наміру продовжувати її взимку, щоб іти на таку зухвалість по відношенню до щойно укладеного перемир'я³⁵. По-друге, неймовірно

³¹ Степанков В. Богдан Хмельницький... - С. 121.

³² Котрий с аргументом для В. Степанкова.

³³ Pamiętniki o wojnach kozackich... - S. 26; ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 2286/II. - Арк. 8-зв. Див. також: Воссоєдиненіє. - Т. II. - Док. 46. - С. 90. Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 51. Патан Ганновер у цьому місці дає цікаве пояснення: Б. Хмельницький рушився з Жовкви і залишив "...przy mieście kilka tysięcy Kozaków, by strzegli miasta przed innemi hordami, by nie oblęgly miasta po raz drugi".

³⁴ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 197; Степанков В. Антифеодальна боротьба... - С. 48. Автором листа у монографії помилково визначено Адама Фірлея, каштеляна белзького (див. заголовок: "Copia listu od j.m.p. podczaszego koronnego de data z Lublina die 19 Decembris 1648 do iednego confidenta). З цієї од. зб. той же лист скопійований у теках Л. Кубалі: ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 5768/I. - Т. I. - Арк. 595.

³⁵ Вже сучасники свідчили, що вести війну було важко: "Lecz daremna Kozaków była furja - już czas nie po temu był dobywać fortece, dzień 4 Nowembra, iack pod Zamość podstompili, mrozy i tumany wielkie,

було б, щоб гетьман залишив свої гарнізони на поталу коронному військові, котре заступало звільнені диспозиції. Таких фактів, наприклад, не зустрічаємо в універсалах короля до підданих, щоб ті припинили бунти, а також в універсалі самого підчашія, який вирушав на їхнє придушення³⁶. Тому висновки, зроблені на підставі цього листа від 19 грудня про те, ніби Хмельницький, відступаючи від Замостя, усвідомив свою помилку, що не закріпився на теренах Галичини задля прислання її до козацької території, а повертаючись в Україну, намагався її виправити³⁷, слід вважати категоричними і перебільшеними.

Наскільки правомірна вищезгадана думка В. Степанкова, що в політичній програмі Б. Хмельницького з'явився постулат прислнати до трьох восводств, котрі традиційно було вважати за козацьку територію, етнічних українських земель? Напротивагу цьому існує інше твердження, висловлене колись С. Томашівським: гетьман "... не міг дурити себе в тім часі надією, щоби визвольну акцію можна було розтягнути й на город короля Данила. І тому лише восну демонстрацію устроює він під його мурами, немов зголошуючи лише національно-політичні претензії українців на будуще..."³⁸ Політичну програму Б. Хмельницького, згідно з висновком історика, репрезентували ті умови, котрі гетьман подав під Замостям³⁹. Однак нещирість і підступність шляхти змушували його сумніватися в тому, що сьім підтвердить пункти цієї умови. Тому гетьман "... задо-

niepodobna było, approacheszow kopać..." (Pamiętniki do panowania... - Т. II. - S. 36.).

³⁶ Жерела... - Львів, 1898. - Т. IV. - Док. XXXIII, III, XXXVIII.

(універсали короля від 12 грудня 1648 р. і 30 січня 1649 р., Миколая Остророга - 25 грудня 1648 р.).

³⁷ Степанков В. Антифеодальна боротьба... - С. 48-49; Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992. - С. 18.

³⁸ Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. - С. 13.

³⁹ Там же. - С. 99.

вільнявся формальним признанням від короля, бо сам потребував повороту на Україну, бо лише тут можна було підготуватися добре до нової кампанії, яка мала б забезпечити дотеперішні здобутки"⁴⁰.

З цим важко не погодитися: у Хмельницького вже був досвід, як шляхта на конвокаційному сеймі проігнорувала вимоги Війська Запорозького, висунуті з-під Білої Церкви. Але з другого боку, важко також сприймається те, що за цілий рік війни політична думка Богдана Хмельницького залишалася наприкінці року такою самою, як на початку, коли у березні він передавав свої вимоги М. Потоцькому через посольство ротмістра Хмелєцького. Можна було б, здається, говорити, що наприкінці 1648 р. вже могли існувати плани утворення князівства Руського на такому статусі у Речі Посполитій, який мало Велике князівство Литовське⁴¹. Це, однак, непевно, бо безпосередніх свідчень джерел, котрі могли б підтримати такий висновок, немає.

⁴⁰ Там же. - С. 113-114.

⁴¹ Таку думку можна зустріти, наприклад, у брошурі: *Смолій В., Степанков В.* Вказ. пр. - С. 17. Пізніше, під час укладання Гадяцького трактату у 1658 р. цей мотив був вирінальним (див. колекцію документів В. Гарасимчука - ЦНБ АН України. - Ф. Х. - Од. зб. 7487-7555. - Арк. 83 (лист від 8 серпня 1658 р. з Віденського державного архіву, ймовірно, австрійського посла Франциска Лізолі). Збережені документи колекції вченого готуються до друку у вип. 5 зб. "Україна в минулому"). Не виключено, що постулати, розвинені Іваном Виговським у Гадяцькій умові, брали свій початок від 1648 р.

Розділ III

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ГЕТЬМАНА І ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ. ЗБОРІВСЬКА УГОДА

З-під Замостя Богдан Хмельницький відступив у 20-х числах листопада¹ і взяв напрямок на Київ. Там його вже чекав срусалимський патріарх Паїсій, котрий їхав до Москви за милостинсю для своєї патріархії. У Паволочі Б. Хмельницький розпустив частину своїх військ², а десь біля 24 грудня з Кисва відпустив додому іншу³. Як зазначалося в попередньому розділі, козаки мали зібратися разом з татарами у першій декаді лютого на масляний тиждень.

Під впливом новини про наближення Богдана Хмельницького з козацькими військами київські міщани у грудні кілька днів влаштовували у місті погром польської шляхти: "... за підбуренням деяких наших духовних і міщан київських, - записус Єрлич, - вночі, де тільки бачили по господах, шляхту брали і топили, а інших забивали; також і до кількадесят чоловік шляхтанок розбійники стратили"⁴. Цей погром, напевно, був

¹ Згідно з М. Кордубою - 24 числа. *Кордуба М.* Між Замостем та Зборовим // ЗНТШ. - Львів, 1922. - С. 39. Див. також розділ II, пр. 30.

² *Źródła.* - Док. 61.

³ "...а сроку де им дал жить у себя по домам 6 недель до масленого заговейна..." (Воссоединение. - Т. II. - Док. 46. - С. 93). Виходить число 24 грудня, неділя. Порівн. з ймовірною датою в'їзду Б. Хмельницького до Кисва: *Грушевський М.* Історія України-Руси - Т. VIII. - Ч. III. - С. 124: "... правдоподібнішим здавався 6 день 23 грудня, під неділю".

⁴ *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka (далі - Jerlicz).-Warszawa, 1853. - Т. II. - С. 70-71. Він же вказує точну дату - від 11 до 14 грудня за Григоріанським календарем. Про цю подію, але без покликання див.: *Каманин И.* Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская Старина. - 1888. - Т. VII. - С. 72; *Палиєнко В. І.*

значний і Грабянка, попри всі почесті і розкіш, з якими кияни прийняли гетьмана, записав, що козаки "... увійшли в опустіле місто Київ".⁵

Тут немає потреби зупинятися детально на тому, як давня столиця Русі вітала свого нового визволителя. Це дуже добре описано в багатьох працях⁶. Однак київське середовище, в якому опинився гетьман, його контакти з київським слітою, духовенством і т. п. - все те, що так важливо знати для з'ясування київських впливів на гетьмана, залишається невідомим.⁷ Але не підлягає сумніву, що головною фігурою, власне, заради якої відбулися ці відвідини Києва, залишався патріарх Паїсій. Гетьман розраховував покласти на нього місію від козаків до московського самодержця, в якій знову піднімав питання посадити царя на польський престол в обмін на військову допомогу через вторгнення в Литву. Паїсій повинен був також просити московського патріарха Никона вплинути на Олексія Михайловича в цій справі⁸.

Київська артилерія в національно-визвольній боротьбі українського народу (друга половина XVI - початок XVIII ст.) // Українська козацька держава.... - С. 77.

⁵ *Грабянка Г.* Вказ. пр. - С. 61. На полях у рукописі дописано: "Плач о Києве" (ЦНБ АН України. - ф. І: зб. О. Лазаревського. - Од. зб. 54483 (32)). У новому перекладі Літопису слово "опустіле" чомусь випущене: Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 52.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 124-125; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 250-251; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. - С. 96; *Петровський М.* Нариси історії України. - К., 1940. - С. 98-100; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. - М., 1990. - Кн. V. - Т. IX-X. - С. 521-522 та ін. праці.

⁷ Свого часу автор намагався виявити в Києві документи від грудня-січня 1648-1649 рр., котрі змогли б дати характеристику цьому середовищу, але спроби виявилися марними. Великі пожежі у Києві 1651, 1718, 1811 рр. та ін. знищили багато рукописів.

⁸ Про місію Паїсія та його переговори в Москві див.: Воссоединение. - Т. II. - Док. 46. - С. 81-104. В літературі - зокрема у

Тим часом польський уряд готував посольство до козаків на чолі з А. Кисілем, котре мало підтвердити від імені новообраного короля козацькі права і вольності. Чи послі від примаса, котрі прибули до Кисва 31 (н. с.) грудня⁹, мали якомсь готувати ґрунт для цього посольства в середовищі православного духовенства - не відомо.

Адам Кисіль вважав, що дуже багате залежить від того, щоб якнайшвидше виїхати до Хмельницького, але не міг цього зробити з дуже простої причини - коронний скарб не виділяв грошей: "Пора ж наступас. - Непокіоївся брацлавський восвода. - Козаки завжди звикли на Трьох королів (як вони називають - на Водохрестя) починати свої ради та імпрези. Слід боятчєя одного з двох: або вирішать іти на море, або підтвердять з ордою свою лігу"¹⁰. Після того, як козаки приймуть якомсь рішення на цій раді, то Хмельницький не зможе керувати сіромою. Через це конче потрібно було приїхати перед Йорданом, і якщо б не вдалося виїхати до 1 січня, то вся комісія могла пропасти¹¹.

Спочатку переговори козаків з комісарами мали відбутися в Богуславі¹², але пізніше А. Кисіль просив гетьмана призначити Київ¹³. Він направив з дороги до Чигирина кількох послів: спочатку князя Четвертинського, а пізніше - Миколу Кисіля з Якубом Смяровським, "... щоб переконати [Хмельницького] їхати на комісію

М. Грушевського: "Історія України-Руси", т. VIII, ч. III, с. 136-138.

⁹ Jerlicz. - Т. II. - С. 72. Про це духовне посольство нічого не знаємо.

¹⁰ Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 90 (лист А. Кисіля від 26 грудня 1648 р.). Л. Кубаля має думку, що це був лише привід, щоб не пустити комісарів в Україну перед коронаційним сеймом. Такі плани розробляв канцлер (*Kubala L. Op.cit. - S. 333-337*). Це прийняв Януш Качмарчик (*Kaczmarczyk J. Op.cit. - S. 79*). Але вчений не висловив свого ставлення до протилежного погляду Стефані Охманні (*Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w r. 1649. - Wrocław, 1985. - S. 25.*).

¹¹ Sprawy i rzeczy ukraińskie. - S. 90.

¹² Ojczyste spominki. - Т. II. - С. 11.

¹³ Там же. Антонович В. Донесення... - С. 132.

до Кисва¹⁴. Таке наполягання, треба думати, було викликано, попри інше, тим, що комісари мали надію від київського митрополита і печерського архімандрита, котрі могли бути присутніми на переговорах, якогось впливу на гетьмана¹⁵. Самі міщани не дозволили послам в'їхати до столиці і послали направилися до Переяслава¹⁶.

Ще в дорозі від Замостя гетьман думав розмістити в Переяславі половину гармат¹⁷. 12 лютого Б. Хмельницький, згідно з повідомленням А. Кисіля, мав провести в місті раду зі своїми полковниками¹⁸. Через тиждень, 19 числа, гетьман зустрів комісарів на під'їзді до міста¹⁹. Вже з першої розмови, котра відбулася наступного дня, гетьман заявив, що послы приїхали марно, "... зараз тяжко, щоб [комісія] почалася і відправлялася. Війська вкупі немає. Полковники і старшина далеко. Без них не можемо і не сміємо нічого робити..."²⁰. Такою несподіванкою були заскочені польські послы, котрі їхали лише з умовами побільшення ресстру до 12.000 і знесення унії: "Дальших жодних пунктів зобов'язуємо його, щоб не добавляв, так як чути, що і собі і Тугай-

¹⁴ Воссоединение. - Т. II. - Док. 47. - С. 105. Тут і далі використовується дуже популярний діаруш Войцеха Мяковського з фотокопії рукопису Мартин Голінського, публікований у даному збірнику. Цей щоденник був розповсюджений у багатьох копіях вже на той час (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 104). Мартин Голінський, наприклад, отримав його з Варшави від п. Йонковського (ЛНБ АН України. - Од. зб. 189/II. - Арк. 235).

¹⁵ Власне, від київського духовенства А. Кисіль довідався про побут патріарха Паїсія і його зустрічі з Хмельницьким (*Антонович В.* Донесення... - С. 130). Митрополит С. Косів та архімандрит Й. Тризна приїжджали в Білогородку 3 лютого "... для тасміної розмови до п. воеводи" (Воссоединение. - Т. II. - С. 105). 8 лютого для такої ж розмови А. Кисіль сам їхав під Київ (Там же).

¹⁶ Воссоединение. - Т. II. - С. 105.

¹⁷ Źródła. - Dok. 61.

¹⁸ ДОВ. - Док. 75.

¹⁹ Воссоединение. - Т. II. - С. 105.

²⁰ Там же. - С. 106.

бесві потребує удільних провінцій, як одну"²¹.

Десь на цей час мали сходитись козацькі полки, розпущені по квартирах з Паволочі та Києва, а з початком весни планувався наступ на Польщу: "... або мені пропасти з Військом Запорозьким, - говорив гетман у Персяславі, - або землі лядській, всім сенаторам, дукам королікам і шляхті згинуті", "... з тої комісії нічого не буде. Тепер війна має бути в тих трьох або чотирьох тижнях..."²². Тут же погрожував від'єднати від Польщі цілу Україну і Русь, тобто козацьку територію з Галичиною²³, називаючи себе "единовладцем і самодержцем руським".²⁴ На третьому засіданні 23 лютого в останній день переговорів Хмельницький заявив, що виб'є з "лядської неволі" весь народ руський. "Досить маю на Україні, Поділлі і Волині, тепер досить достатку в зсмлі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич"²⁵.

Отже, нічого доброго для поляків ці трактати не принесли. Щоб відтягнути час, Адам Кисіль домовився про перемир'я з тим, що на Зелені Свята 22 травня буде продовження комісії: "Мудрі, однак, послі, - записує анонім, - добилися від нього своєю покорою те, що аж до Зелених Свят мав сидіти спокійно, задовільняючись лінією свого війська по Горинь"²⁶. Попередньо було визначено такі умови, щоб ніде у воеводстві Київському не було унії, Даніеля Чаплінського та Ярему Вишневецького поляки мали видати Військові Запорозькому, в сенаті отримували місця кийвські воевода, митрополит і каштелян, з самого Києва забиралися б езуїти, а польські війська не мали входити по Горинь і Прип'ять; козацькі полки ставали на р. Случ, а територія між Горинню та Случчю залишалася нейтраль-

21 ДОВ. - Док. 75.

22 Воссоєдинение. - Т. II. - С. 107, 108. Великою мірою це також залежало від татар.

23 Там же. - С. 107.

24 Там же. - С. 108.

25 Там же. - С. 108-109.

26 Pamiętniki o wojnach kozackich... - S. 28.

ною²⁷. Виправляючи комісарів з Переяслава, гетьман дав їм у провозатих свого сина, чигиринського сотника Тимофія, та переяславського полковника Андрія Романенка²⁸. Перед тим кияни прислали своїх вповноважених до Б. Хмельницького, щоб він не пускав послів до Києва²⁹.

Ця комісія, безперечно, є головною подією в козацько-польських стосунках першої половини 1649 р. Вона показує, наскільки рішучі плани гетьман збирався реалізувати в новій війні, що вже була неминучою; зволити стічні українські території від польського панування, запровадити на них свої впливи. Це стало головною ознакою всієї подальшої політики українського гетьмана до 1657 р.

Укладене комісарами перемир'я дійсно багато важило для Речі Посполитої. Перший рік повстання привів до великих розрух в усіх ділянках життя Корони. Однак після елекційного сейму, коли козацькі війська відступили в Україну, державна організація польських земель почала впорядковуватися: вільні маєності наділялися новими власниками³⁰, скликалися сеймики для обрання осіб на вакантні державні посади³¹, містам і селам надавалися різні привілеї про увільнення їх від повинностей³². На прохання київського посольства на чолі з Юрієм Крамником³³, місцевим торговцем, Ян Казимир, зокрема, підтвердив права і привілеї міста³⁴, а також

²⁷ ДБХ. - Док. 50; Воссоєдинение. - Т. II. - С. 111-112; Jerlicz. -

Т. II. - С. 93; Ojczyzste spominki. - Т. II. - S. 14.

²⁸ ЦНБ. - Ф. II; Архіви землевласників Лизогубів, Яновських-Гоголів, Галаганів. - Од. зб. 1431-1550. - Арк. 79-зв. - 80.

²⁹ Jerlicz. - Т. II. - С. 95.

³⁰ ЦДІА у Львові. - Ф. 5: Галицький гродський суд. - Оп. I. - Од. зб. 141. - Арк. 1166.

³¹ Там же. - Арк. 1112-1113.

³² Так, напр., міста Перемишль, Радимно, село Луковиця та ін.: ЦДІА у Львові. - Ф. 13: Перемиський гродський суд. - Оп. I. - Од. зб. 376. - Арк. 193-195, 163-164.

³³ Воссоєдинение. - Т. II. - Док. 59. - С. 158.

³⁴ ЦДІА у Києві. - Ф. 62: Київський магістрат. - Оп. I. - Спр. I. -

статути київських цехів³⁵ і т. п. До руїни, котру залишили після себе козацькі війська, додалися розбійництва польських жовнірів і відверті грабунки маєтностей, "... що від неприятеля коронного лишилися, зовсім не звертаючи увагу на убогства осиротілих [людей] ..."36. Король зволивав з виданням третього поклику на посполите рушення в той час, як партія радикальної боротьби з козаками Ярми Вишневського та Андрія Лещинського закликала до походу37.

В цей самий час козацький гетьман розгорнув велику дипломатичну роботу і готував свої війська: "Хмельницький [під час] короткочасного миру, укладеного з нами, не тільки зміцнює свої сили, але під козацьку зверхність залучає все число збунтованого хлопства, утворивши союзи з народами, завжди до нас неприязними, озброюється, розраховуючи не встановити мир, а знищити [його]"38.

Найбільше Б. Хмельницький очікував наступу на Смоленськ від Московської держави. Однак цар, як і попереднього року, не хотів остаточно розірвати зв'язки з Польщею. Тому через посольство Василя Михайлова до козаків, котре, власне, було відповіддю на місію Паїсія, він передав грамоту, що козаки замирилися з Яном Казимиром39. Але Василь Михайлов не привіз переконливих вісток про коронацію короля. Для цього в Україну приїхав Григорій Унковський, котрий, попри інше, також мав запевнити гетьмана, що цар не може іти на Смоленськ з причини "всчного докончання" між

Арк. 122-123.

³⁵ ЦДІА у Києві. - Ф. 220. - Оп. I. - Спр. 149. 18 лютого 1649 р. київським магістратом були встановлені статути кравецького, чоботарського, слюсарського, ковальського цехів.

³⁶ ЦДІА у Львові. - Ф. 9. - Оп. I. - Од. зб. 399. - Арк. 335; - Ф. 13. - Оп. I. - Од. зб. 376. - Арк. 59, 163-164, 279-281 та ін.

³⁷ ЦДІА у Львові. - Ф. 13. - Оп. I. - Од. зб. 376. - Арк. 959-960.

³⁸ Oczyste spominki. - Т. II. - S. 17 (лист каштеляна кам'янського від 1 травня 1649 р.).

³⁹ ДБХ. - Док. 43.

Москвою і Річчю Посполитою⁴⁰.

Якби коронація ще не відбулася, то московський посол мав просити гетьмана вислати до Варшави посольство з пропозицією обрати королем Олексія Михайловича. Не залежно від цього, у листі до царя, переданому через Унковського, гетьман знову пропонував московському військові наступати на Литву, щоб розв'язати собі руки, і не зважаючи на Радзивіла, всіма силами піти на Польщу⁴¹. Те саме було підтверджено через десять днів у посольстві Федора Вешняка до Москви, "... щоб ваша царська величність не тільки від свого, але й від нашого посланця все зрозуміли..."⁴²

Це був, так би мовити, один бік московської політики Богдана Хмельницького. Інший - полягав у тому, що гетьман через вплив царя⁴³, а також через своїх безпосередніх послів на Дон просив донських козаків надати йому допомогу військом проти поляків, або, принаймні, припинити набіги на татарські улуси.

З тим від Війська Запорозького було відіслано на Дон посольство Михайла Войтова⁴⁴. Ймовірно, саме про цих послів у Москві доносив донський атаман Порфирій Іванов: "... була до нас присилка нинішньої весни від Війська Запорозького, від Богдана Хмельницького; просить допомоги на ляхів". Але козаки на Дону "... без царського указу допомоги дати не сміють, а своїх послів до запорозьких козаків нікого не послали тому, що вони прислали до них з погрозою. Якщо вони допомоги їм не дадуть, то він [Хмельницький] хоче їх, донських атаманів і козаків, з кримськими людьми і з азовцями розорити, городки їхні запустошити і ріку Дон очистити. І вони, атаamani і козаки, його погрозливих слів не бояться"⁴⁵. У відповідь на це запорозьке

⁴⁰ Воссоединение. - Т. II. - Док. 59. - С. 139.

⁴¹ ДБХ. - Док. 58.

⁴² Там же. - Док. 60.

⁴³ Воссоединение. - Т. II. - Док. 50. - С. 130 (відписка С. Мужилівського у Москві).

⁴⁴ Воссоединение. - Т. II. - Док. 60. - С. 160.

⁴⁵ Донские дела. - СПб., 1913. - Кн. 4. - С. 278.

посольство, з Дону мали відправити своїх послів до українського гетьмана⁴⁶.

Однак з дипломатії Богдана Хмельницького в Москві нічого не вийшло. Олексій Михайлович не наважився наступати на Смоленськ. Але в Польщі ці українсько-московські переговори відбивалися дуже стурбованим відзивом. Плани Хмельницького спровадити царя в Литву, а самому з усіма силами наступати на короля, були відомі польським урядникам через своїх шпигунів⁴⁷. Перебільшені чутки велися про те, що московський цар і козацький гетьман уклали між собою таємний союз⁴⁸ і Хмельницький обіцяв віддати цареві цілу Сіверщину⁴⁹. Загальний висновок був дуже простий: "Хмельницький переписав своє козацьке військо..., маючи надії в Москві і в татарах"⁵⁰.

Важливою ланкою в тогочасній козацькій політиці стала також Угорщина. Знову відновилися ще не так давні плани запровадження на польський престол семигородського претендента, котрі, здавалося б, зі смертю Юрія I Ракоція мали втратити свою актуальність. Особливо це повинно було відчуватися після елекційного сейму та пізнішої коронації Яна Казимира у Кракові. З потребою підтвердження цих планів козаками на початку 1649 р. до Хмельницького прибуло трансільванське посольство, котре було в Переяславі під час побуту польських комісарів у лютому 1649 р.⁵¹. Власне, тут

⁴⁶ "И против того посылки... хотели де к нему, Богдану, от себя послать с письмом, и для того отрядили казаков, кому ехать с письмом, только де при нем, Иване, того отпуску не было, а пошлет-ли, нет-ли после его, и он про то не ведает". - З "расспросных речей" Івана Кузовлева (Там же. - С. 280).

⁴⁷ Ojczyste spominki. - Т. II. - С. 36; ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 219-зв. (таємна реляція з України).

⁴⁸ ДОВ. - Док. 77.

⁴⁹ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 225 (лист н. Казановського 31 травня 1649 р.).

⁵⁰ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 247.

⁵¹ Воссоединение. - Т. II. - Док. 47. - С. 106. Це посольство приїхало у відповідь козацькому на чолі з і. Виговським, котре було відряд-

виникли нові перспективи, котрими Ракоцій хотів звабити Хмельницького: князь Юрій II обіцяв, що разом з козаками і угорськими військами за його молодшого брата Сигізмунда як претендента на корону вступаються литовські війська Януша Радзивіла і всі дисиденти⁵². Не знати, що Хмельницький мав отримати за це. Від 13 грудня, наприклад, с вістка від молдавського посла, що Ракоцій обіцяв Хмельницькому коронне гетьманство⁵³. Григорій Грабянка записує, що Ракоцій "... обіцяв Русі зробити Хмельницького удільним князем у Кисві по обидвох боках Дніпра, що залишався б під Польщу"⁵⁴.

Як було видно з українсько-московських відносин, Б. Хмельницький не покладав великих надій на допомогу Януша Радзивіла: плани залучити до війни московського царя були певнішими. Сам литовський гетьман не виявляв жодної прихильності до повстанців, займаючись кривавими розправами над ними⁵⁵. Але попри це союз з Угорщиною та її впливи на Литву були бажаними для козаків і можливий наступ трансільванських полків на Краків відкрив би добрі перспективи для успішного ведення нової війни. Це вносило занепокоєння в польських урядових колах⁵⁶, що посилювалося, коли поміж шляхетними родами, незадоволеними вибором Яна Казимира, зав'язалися безпосередні відносини з угорським двором⁵⁷. Думки про спільний козацько-угорський наступ на Польщу були викладені Хмельницьким у лютневому трансільванському посольстві до

жене в Семигород в середині листопада (*Кордуба М.* Між Замостем і Зборовим. - С. 43).

⁵² *Кордуба М.* Між Замостем і Зборовим. - С. 43.

⁵³ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 198.

⁵⁴ *Грабянка Г.* Вказ. пр. - С. 63.

⁵⁵ ДБХ. - Док. 44.

⁵⁶ *Ojczyście sprómkni.* - Т. II. - S. 114. Відомість від березня 1649 р., що король знає про наміри Ракоція зайняти польський престол: ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 225.

⁵⁷ Про це див.; *Кордуба М.* Між Замостем та Зборовим. - С. 47-49; *Tomkiewicz W.* Op.cit. - S. 300-302.

Персяслава⁵⁸. Козацький гетьман давав своє підтвердження на те, щоб підтримати Сигізмунда Ракоція зайняти королівський престол: "Тепер же надія на примирення з обраним, а нині вже й коронованим королем стала сумнівною..." Щоб достовірно знати вагу семигородських запевнень про участь Литви в цій акції, Хмельницький просив надіслати йому угоду між Радзивілом та Ракоціями. Крім того, мав би визначитися день спільного походу на Польщу з усіх трьох боків. У травні цей план вже набрав трохи іншої модифікації: "Посол Ракоція, повертаючись додому від Хмельницького, прийшов 25 [травня] до Ясс... з такою відповіддю: їде до свого пана, щоб Сигізмунд Ракоцій ішов до Мукачево і там зупинився, поки Хмельницький з татарами на Польщу не піде і військо польське не знесе. Тоді Хмельницький має до нього послати, щоб хоча б тільки з п'ятьма тисячами угорців ішов до Польщі з тим кінцем, щоб його запровадив до Кракова і посадив на столиці королівства Польського"⁵⁹. Трансільванські полки готувалися до наступу ще від квітня, просуваючись обомом під Морахвою⁶⁰. Але загалом перспектива участі Ракоціїв у війні, що насувалася, також виявилася для козаків марною, як і в московській політиці.

Головні свої надії гетьман покладав на татар. Як зазначалося у попередньому розділі, вони мали повернутися через три місяці, коли після осінньої кампанії вони відходили від Війська Запорозького на свої кочовиська. На початку 1649 р. для козаків з'явилися якісь несподівані татарські плани спільного походу в Молдавію, про які маємо віддалені вістки⁶¹. Хмельницький, однак, вжив заходів, щоб передчасно не втручатися в молдавські справи: він "... говорив Тугай-бєєві, - згідно з царгородцем Остаф'євим, - щоб не спішив іти на молдавську землю, поки вони не впораяться з Лит-

⁵⁸ ДБХ. - Док. 48.

⁵⁹ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/П. - Арк. 225-зв. (відомість з Волощини, котра прийшла до Варшави 17 червня).

⁶⁰ Там же. - Арк. 217-зв.

⁶¹ Воссоєдинєніє - Т. II. - Док. 48. - С. 124; Антонович В. Донєсєніє... - С. 132, 134, 135.

вою"⁶². Можна думати, що ці вістки мають під собою якийсь ґрунт, якщо зважити на вищезгадані розмови про молдавський похід на господаря влітку 1648 р.⁶³.

Щоб якось вплинути на Крим попри безпосередні зв'язки орд з козаками, Богдан Хмельницький ще з минулого року пробивав своїй дипломатії шлях до Стамбулу. Туреччина вийшла на особливе місце в політиці Війська Запорозького, коли восени 1648 р. гетьман звернувся до султана прийняти у своє володіння "... Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією [Галицькою] Руссю аж по Віслу"⁶⁴. Для Османської імперії це прохання стало дуже вчасним. Після закінчення Тридцятилітньої війни і укладання миру у Шльонську між Габсбурзькою монархією та Швецією у грудні 1648 р., військова потуга європейських країн могла скеруватися на утворення антитурецької ліги. Турецький посол, котрий прибув до Відня з пропозицією підписати мир на сорок років, був прийнятий без прихильності Фердинанта III⁶⁵, котрий вже розробляв якісь перспективи нападу на Португ⁶⁶. Враховуючи плани Володислава IV ще від 1646 р., Річ Посполита разом з козаками могла б зайняти важливе місце в цьому антитурецькому союзі. Підтримати внутрішній неспокій Польщі для уряду Магомста IV було дуже важливо. Через це турки не відмовили Богданові Хмельницькому не лише вплинути на Іслам Гірея III, але й вислати, при всій скрутності обставин, частину своїх військ на допомогу козакам. Уже у березні 1649 р. А. Кисіль мав відомість, що султан наказав баші сілістрійському і кримським ордам допомагати гетьманові у війні з польським королем⁶⁷. Ін-

⁶² Воссоединение. - Т. II. - Док. 48. - С. 124.

⁶³ Див. розділ I, с. 25.

⁶⁴ ДБХ. - С. 626-627.

⁶⁵ Новини з Відня: ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 241.

⁶⁶ Там же. - Арк. 242.

⁶⁷ Ojczyznie spominki. - Т. II. - S. 26. Ця ж новина з листа до львівського підсудка: Там же. - S. 19; ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 217-зв.

ша вістка, - що три баші вже збиралися в похід⁶⁸; турецькі війська підходили до Дністра і вже починали переправляти гармати;⁶⁹ турки лежать під містом Дамбою⁷⁰. Всі ці новини, інколи дуже неспевні і перебільшені, мають деякий сенс, якщо виділити спільну ознаку походу козаків і турків. Для цього необхідно звернути увагу на те, як розроблявся план походу Б. Хмельницького в новій війні. На жаль, українських вісток маємо дуже мало, тому майже повністю доводиться користуватися з джерел польського походження.

З травневих донесень польського посла до козаків Якуба Смяровського М. Грушевський відмітив, що театром нової війни стане волинсько-подільське пограниччя: козацькі війська мали концентруватися в районі Костянтинова⁷¹. Звідти, очевидно, мав відбуватися загальний наступ. Про такий похід є відомість з Меджибожа від п. Туровського, також датована місяцем травнем: Хмельницький має три орди - "... одна орда має йти під Бар, друга - Чорним шляхом, а Хмельницький з третьюю ордою і з яничарами - посередині на Брацлав до Кам'янця Подільського..."⁷² В двадцятих числах червня Йоахим Єрлич занотував, що козаки мали йти походом на Хмельник і Меджибіж⁷³. Згадок від червня 1649 р. про те, що Б. Хмельницький збирався почати війну з облоги Кам'янця є досить багато⁷⁴. Це була

⁶⁸ Ojczyście spominki. - Т. II. - С. 21.

⁶⁹ ДОВ. - Док. 82.

⁷⁰ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 226. Виглядає, що це мав бути якийсь окремий загін яничар, котрий, однак, в кінцевому результаті не брав участі у бойових діях Богдана Хмельницького (див. нижче с. 57, 58).

⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 164, 179.

⁷² ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 226.

⁷³ Jerlicz. - С. 98.

⁷⁴ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 227-зв. (з обору, 12. VI); Ojcz. spom. - Т. II. - С. 43 (каштелян кам'янецький, 12. VI); ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 235 (М.

добра нагода, бо місто тоді залишалося погано уфортифікованим⁷⁵. Таке становище могли використати турки⁷⁶. Є навіть відомість від одного татарина, що Хмельницький сам обіцяв піддати Кам'янець, але Іслам Гірсеві⁷⁷. Каштелян кам'янецький Станіслав Лянцкоронський міг пов'язувати такий наступ козаків на Поділля з планами Ракоція.⁷⁸

Ці новини і слаба оборона фортеці змушували польських регіментарів задумуватися над тим, щоб направити своє об'єднане військо на Кам'янець і там будувати укріплення⁷⁹. Але "... п. п. волинські [державці] розрадили п. белзькому [каштелянові А. Фірлессві], щоб не відкривав ворота до Корони"⁸⁰. Тому було вирішено відступити до Збаража, куди пізніше приєднався Ярема Вишнівський⁸¹. Саме те, що польське військо зупинилося там табором, стало причиною другого походу Б. Хмельницького в Галичину. Про це є свідчення полонених козаків⁸², "що Хмельницький мав іти на Чолганський Камінь, але почувши, що польське військо стало

Остророг, 2.VII); *Антонович В.* Донесения... - С. 150 (де Торрес до Риму, 13.VII). А. Кисіль 12.VI. писав до канцлера, що Хм. лежить під Білою Церквою: "Co machinatur nikt z tych wiedzieć nie moze" (ДОВ. - Док. 86).

⁷⁵ *Volumina legum.* - Т. IV. - S. 131; ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 227-зв. (з обозу п. кам'янецький, 4.VI); Там же. - Арк. 235 (М. Остророг до Ю. Оссолінського, 2.VI).

⁷⁶ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 235: "...certis auctoribus przychodzą nowiny, że ta tempestat ma się na Kamieniec obrocic, a są przestrogi у о Turkach, ze chcą uti occasione" (М. Остророг).

⁷⁷ Там же. - Арк. 226-зв.

⁷⁸ Думка М. Грушевського: "Історія України-Руси", т. VIII, ч. III, с. 175, 181.

⁷⁹ ЛІБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 225/II. - Арк. 237-зв.

⁸⁰ Там же (з обозу від Яцка Тжиценського, теребовельського гродського підстарости).

⁸¹ Див.: *Tomkiewicz W.* Op.cit. - S. 306-307.

⁸² Три козаки "одне і те саме всі зізнавали".

під Збаражом, то він порішив на цьому [, щоб іти туди]"⁸³. Не виключено, що турецький загін не брав участі у війні з тої причини, що втрачалися перспективи здобуття Кам'янця.

Загалом, такий активний розвиток дипломатії Б. Хмельницького приводив до поширення у Польщі чуток, що Хмельницький розділяє Русь між сусідніми володарями. Характерною вісткою такого типу є новини у Мартина Голінського: козацький гетьман посилав послів до інших країн, "... бажаючи з ними укласти лігу і братерство, тільки б йому допомагали і його рятували, додавали людей, живності, пороху, куль, гармат, коней, обіцяючи собі певну перемогу над поляками і оволодіння польською короною. Розділяє певні частини королівства Польського і віддає їх у володіння та силу постороннім володарям: найперше цареві турецькому обіцяв частину Русі, залишаючи собі другу частину аж до Перемишля і далі до руських кордонів; цареві московському - Велике князівство Литовське і Смоленське; князеві семигородському Ракоцію - Польщу з Краковом; шведам - Прусію та інші держави"⁸⁴.

Тим часом, у травні ще за кілька тижнів до закінчення перемир'я 22 числа, було видно, що нова війна неминуча. Такої думки дотримувався навіть А. Кисіль: "... самого й м-ті пана восводи київського, комісара по умиротворенню теперішнього бунту, погляд [той, що] нам сповіщас час нічого іншого, як лише тяжкі битви"⁸⁵. Вже за тиждень до Зелених Свят він радив зайняти кварцяними військами нейтральну територію⁸⁶. Богдан Хмельницький не визначав обіцяного місця для продовження комісії, запевняючи, однак, що докладе "... всіх зусиль до того, щоб вона [комісія], згідно з

⁸³ Ojczyzste spominki. - Т.ІІ. - S. 59.

⁸⁴ ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/ІІ. - Арк. 264.

⁸⁵ ЦДІА у Львові. - Ф. 13. - Оп. І. - Од. зб. 376. - Арк. 259-260 (універсал Яреми Вишневецького, 30 травня 1649); ДОВ. - Док. 76 (лист якогось конфідента до сенатора, 6 травня 1649 р.).

⁸⁶ Ojczyzste spominki. - Т.ІІ. - S. 25, 34.

нашою умовою, закінчилася"⁸⁷. Сам король просив козацького гетьмана перенести переговори на місяць під надуманим приводом хвороби деяких сенаторів⁸⁸. Проте Кисіль, хоч добивався від Хмельницького продовження комісії, не мав ніяких вказівок від уряду для її проведення: "На комісію ж їхати немає з чим. [...] ... я не маю жодної резолюції, ані інструкції, бо відповідь Хмельницькому ще не визначена ані королем, ані Річчю Посполитою. [...] Як тоді комісар має поставитися до знесення унії, до [справи] Чаплінського, до бажання місця в сенаті для митрополита?.. - Не знаю"⁸⁹. Отже, з обидвох боків було видно безвиглядність продовження переговорів, розпочатих польським посольством у Переяславі.

Козаки з першим днем після закінчення терміну перемир'я зайняли нейтральну територію⁹⁰, крім цього, наступаючи в двох напрямках - на Поділля і Литву⁹¹. Сам Хмельницький, як зазначалося, виношував плани рушитися з головними силами у травні - червні на Кам'янськ, але, зустрівши хана⁹², пішов з військами

⁸⁷ ДБХ. - Док. 61; *Ojczyzste spominki*. - Т. II. - Док. 86 (А. Кисіль до Ю. Оссолінського, 12 червня 1649 р.).

⁸⁸ ДОВ. - Док. 80 (лист короля від 6 травня).

⁸⁹ *Ojczyzste spominki*. - Т. II. - S. 22 (А. Кисіль до Ю. Оссолінського, 11 травня 1649 р.).

⁹⁰ *Ojczyzste spominki*. - Т. II. - S. 34.

⁹¹ У М. Грушевського, див.: "Історія України-Руси", т. VIII, ч. III, с. 180-181.

⁹² Популярні чутки про те, що разом з татарами вже прийшли турки, були хибними (ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 259-260, 261 (турецьке військо в 20 тисяч); - Од. зб. 225/II. - Арк. 226 (п. Туровський рахус їх на 40 тисяч); *Соловьев С. М.* Вказ. пр. - С. 529 (6 тисяч). Ця ж цифра повторена в компіляції М. Антоновича: *Антонович Н.* Богдан Зиновий Хмельницький // Изд. общ. им. М. Качковского. - Львов, 1901. - Ч. 302-303. - Часть II. - С.

11). Якраз у квітні турецький флот потерпів велику поразку від венеційців, після якої Венеція відібрала Кандію (ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 242, 259-260; *Воссоединение*. - Т. II. -

назустріч регіментарям, котрі уфортифікувалися під Збаражем⁹³. Звідти, як сам Хмельницький свідчив королю, козаки порозсилали загони аж до Перемишля і Сокаля⁹⁴.

Успішна кампанія була перервана позицією хана, котрий погодився на укладення миру з обложеним королем під Зборовом⁹⁵. 18 серпня 1649 р. Ян Казимир видав "Декларацію ласки короля й. м-ті, даної на пункти прошення Війська Запорозького"⁹⁶.

У козацьких поданнях до короля М. Грушевський помітив дві головні справи: вузькостанову і церковну

Док. 46. - С. 103 (відомість двох полоняників, котрі втекли з турецького полону, учасників цієї битви). Чутки про те, що султан наказав татарам вернутися (ЛНБ АН України. - Ф. 5. - Од. зб. 189/II. - Арк. 259-260; *Ojczyście spominki*. - Т. II. - С. 62).

⁹³ Немає потреби зупинятися на аналізі облоги Збаража і походу під Зборів, що детально описано. З найновіших опрацювань див. недавно опублікований діаруш: [*Michałowski J.*] *Diariusz ekspedycji Zborowskiej // Przegląd wschodni*. - Warsz., 1991. - Т. I. - З. 4. - С. 817-837. Вартий уваги також один лист Хмельницького, раніше невідомий, котрий доповнює іншу кореспонденцію гетьмана до короля в часі переговорів під Зборовом: *Бутин І.* Лист Богдана Хмельницького до Яна Казимира // *Україна в минулому*. - Вип. 4 (у видавництві).

⁹⁴ ДОВ. - Док. 94. - С. 245.

⁹⁵ В українській історіографії ця подія не завжди сприймалася однозначно. О. Левницький, П. Буцинський і В. Антонович, зокрема, вважали, що Б. Хмельницький замирився з королем добровільно. (див.: *Левницький О.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. - К., 1875. - С. 11-18; *Буцинский П.* Вказ. пр. - С. 66; *Антонович В.* Бесіди про козацькі часи на Україні. - Чернівці, 1897. - С. 86-88).

⁹⁶ Друкована: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 217. Там же і "Punkta o potrzebach Woyska Zaporozkiego" (с. 210 та ін.) "Декларація..." як витяг з праці М. Грушевського передрукована: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору // *Український історик*. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1970. - Ч. 1-3. - С. 120-121.

(національну)⁹⁷. В "Декларації...", що найголовніше, урізалася територія Війська Запорозького на Поліссі, Волині, Сіверщині і Поділлі⁹⁸. Козакам відмовлялося у тому, щоб на цій території вони самі зробили перепис у військо, не визначаючи обмежень реєстру, котрого в "Декларації..." встановили 40.000⁹⁹. Питання знесення унії переносилося на вирішення сейму, як і те, що пов'язане з церковним майном, захопленим уніатами¹⁰⁰. Замовчувалася справа надання митрополитові і двом владикам місця в сенаті; це згадувалося лише посередньо¹⁰¹. Король підтверджував, щоб у Києві не було єзуїтів, а з усієї території виселили жидів¹⁰²; погоджувався також на цій території надати уряди особам грецької віри¹⁰³; шляхті православного і католицького віросповідання, котра брала участь у війні на боці козаків, обіцяв повну амністію і гарантію від інфамії¹⁰⁴. В "Декларації..." нічого не згадувалося про те, що руська церква має бути відкрита в Кракові, Варшаві і Любліні¹⁰⁵; Ян Казимир також відмовлявся від присяги "на грецьку віру", як рівнож і на пункти угоди¹⁰⁶. Вводилися обмеження на шинкування і продаж козаками горілки¹⁰⁷.

Після прийняття Хмельницьким "Декларації ласки..."

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С. 211.

⁹⁸ Там же. - С. 214, 224-226. Порівн. п. 2 "Пунктів про потреби..." і п. 2, 6 "Декларації..."

⁹⁹ "Пункти про потреби...", п. 2. - "Декларація...", п. 2; у М. Грушевського, с. 214.

¹⁰⁰ "Пункти про потреби...", п. 3, 5. - "Декларація...", п. 8.

¹⁰¹ "Пункти про потреби...", п. 7 - "Декларація...", п. 8.

¹⁰² "Пункти про потреби...", п. 9, 11. - "Декларація...", п. 10, 7.

¹⁰³ "Пункти про потреби...", п. 10. - "Декларація...", п. 9.

¹⁰⁴ "Пункти про потреби...", п. 14. - "Декларація...", п. 5.

¹⁰⁵ "Пункти про потреби...", п. 7.

¹⁰⁶ Там же, п. 18.

¹⁰⁷ "Декларація...", п. 11. "Пункти про потреби..." про це нічого не згадують.

і його особистого поклону королю, війська розійшлися. Ян Казимир повідомив європейські країни про цю угоду, де, поміж іншим, додавив зайвий пункт: "Той Хмельницький, їхній генерал, має просити королівського пробачення на своїх колінах і його голова має схилитися до землі"¹⁰⁸.

Попри вимушений характер Зборівського миру, тиск татар при укладанні статей угоди, невиконання королем деяких козацьких домагань, навіть тих, що були висунуті в "Пунктах про потреби...", трактати під Зборовом мали велике значення для утворення Української держави. Вперше в історії українсько-польських відносин була встановлена чітка погранична лінія між Україною і Польщею. Воеводсько-старостинська адміністративна система управління на цій території, поступово набирала формального значення, хоч не була витіснена остаточно. Полково-сотенний устрій мав реальний зміст. Не підлягає сумніву, що всю енергію у подальших роках війни Богдан Хмельницький направив на те, щоб якнайменше допустити чужі впливи на цю територію, міцно закріпитися на ній і розповсюдити українську владу в Галичину до Вісли на етнографічні кордони українців.

¹⁰⁸ 3 газети "Briefe Relation". - 1649. - № 3. - 16 жовтня (Мацьків Т. Вказ. пр. - Англійський текст на с. 119: "That Chmelnicki their General should demand pardon of the King upon his knees, and his head bowed down to the ground". Пояснення вченого на с. 115: "...щоб понизити Хмельницького за кордоном, польський уряд зазначив це пониження в тексті в статті II, що був призначений для чужоземних урядів ("relatio altera quae ad extros missa est").

В И С Н О В К И

Наприкінці XVI - в першій половині XVII ст. козаччина формувалася в тяжких умовах розвитку українського національного життя. Боротьба за свої привілеї в суспільстві увійшла в історію серією козацьких воєн від Криштофа Косинського до встановлення ординації Війська Запорозького 1638 р. Зміст цих привілеїв полягав у запровадженні козацького судочинства, самоврядування і т. п. на окресленій території по р. Случ.

За ці вольності запорожці піднялися на війну, очолену Богданом Хмельницьким. Про це с кілька вісток від першої половини 1648 р. Але після повернення з-під Корсуня до Білої Церкви і відправлення козацького посольства до Варшави це питання не було включене в пункти інструкції послам.

Те, що після перших перемог козаки відступили до Білої Церкви, було дуже несподіваним для сучасників. Можна думати, що важливою (якщо не головною) причиною такої поведінки стало те, що гетьман уникав відкритого бою з королем. Слід зауважити, що віра в короля як визволителя народу з-під соціального і національного гноблення залишалася дуже поширеною. Не виключно, що протягом перших місяців повстання, козацький гетьман намагався владнати конфлікт мирними трактатами. Є достовірне свідчення, що перед тим, як Богдан Хмельницький склав інструкцію козацьким послам до Варшави, про таке посольство поміж людей говорили як про доконаний факт. Причому вимоги, які згадувалися у цих розмовах, були радикальнішими, ніж у пізніших гетьманських настановах. Тому слід вважати хибним висновок, що тільки на козацькій раді у червні 1648 р. під впливом довіреної особи А. Кисіля було остаточно вирішено відправити козацьких послів до Володислава IV.

Головна причина того, що в інструкції не відображались повною мірою політичні домагання козаччини, котрі відомі з інших джерел, ховалася, як здається, в непроступливості шляхетського стану. Богдан Хмельницький мав би знати особливості польського шляхетського способу мислення.

З вісткою про смерть короля він втратив надію на безпосередні переговори з Володиславом IV, якого, не виключено, чекав під Білою Церквою. Саме королю, як головному оборонцеві козацьких прав перед шляхтою, козацький гетьман міг безпосередньо подати пункти до замирення. У цьому був певний сенс. Як виявилось, конвокаційний сейм не пішов навіть на задоволення тої поміркованої козацької супліки, яку привіз Федір Вешняк.

Поряд з цим гетьман мусив зважати на міжнародні відносини. Крим, Туреччина і Московщина були головними напрямками зовнішньої політики козацького уряду протягом весни-літа 1648 р.

Кримсько-український союз став наслідком ворожих відносин між Кримом і Річчю Посполитою. Його укладанню сприяла внутрішня міжосібна боротьба між татарськими мурзами. Дуже важливо з'ясувати питання залежності кримського хана від турецького султана, бо в сучасних історичних дослідженнях розповсюджена думка, що заборона Ібрагіма для Іслам Гірея воювати Польщу була одним з вирішальних чинників повернення Богдана Хмельницького до Білої Церкви. Якщо султан і не давав дозволу ханові на вторгнення татар у землі Речі Посполитої, то ця заборона сприймалася ханом формально. Це - попри те, що подібна політика Криму, як вважалося у польському суспільстві, ішла всупереч інтересам Порти. З другого боку, якщо дозвіл султана був, про що відомо з листів від візира і ультиматуму Іслам Гірея III Володиславові IV від червня 1648 р., то питання про залежність Криму від Османської імперії стає другорядним для з'ясування козацько-татарських відносин у цей період.

У московському напрямку політики Війська Запорозького і Речі Посполитої, відчувалася нез'ясованість ряду проблем. Олексій Михайлович не мав наміру беззаперечно виконати умови договору 1647 р. про допомогу полякам у випадку інвазії з Криму. Але татарський наступ на Польшу переплівся з козацькою війною, і Московська держава відмовлялася від втручання у внутрішні справи Польщі. Проти можливого татарського наступу на схід в Москві були вжиті заходи - на українському кордоні зібралося сорок тисяч стрільців,

готових до походу. Згідно з висновками в сучасних наукових працях, така нез'ясована позиція царя також стала однією з вирішальних причин повернення козаків під Білу Церкву. Не заперечуючи цього факту, можна припустити, що він дещо перебільшений.

У червні 1648 р. Богдан Хмельницький запропонував Олексієві Михайловичу польську корону, але не отримав якоїсь відповіді. На серпень з-під українського кордону не були навіть забрані московські полки. Різне листування гетьмана з вояводами і навіть погрози воювати з татарами пограничні московські міста - це було викликано постійними обіцянками царя польським урядовцям рушити з військом в Україну проти татар. Однак даліше цього не пішло. Москва зайняла виразну нейтральну політику споглядача за подіями в українсько-польській війні, очікуючи вигідну ситуацію, щоб відзискати втрачені землі у Смоленській кампанії. Тому протягом літа відносини між Москвою і Військом Запорозьким не набрали якихось визначених ознак, проте, загальний козацький осінній похід в Галичину відбувся.

Причини цього маршу достеменно не з'ясовані. Серед сучасників найпопулярнішою була думка, що Хмельницький хотів вплинути на вибір нового короля. Це можливо, бо козаки вже робили такі спроби, зокрема в період міжкоролів'я після смерті Сигізмунда III. Іншою причиною було наполягання татар рушити з усією силою на захід. Але найголовніше, що вплинуло на продовження осінньої військової кампанії, були настрої українського народу здійснити такий похід до стічних польських земель на Віслу. Оповідання В. Коховського про це підтверджується кількома вістками українського походження, датованими перед Пилявецькою битвою.

Під Замостям козаки вперше поставили офіційну вимогу перед королем виділити їм територію, щоб не було ні коронного війська, ні польських урядовців. Перемир'я, укладене між Б. Хмельницьким і Яном Казимиром до початку комісії, з боку гетьмана, було викликано не бажанням замиритися з новообраним королем, а труднощами зимової кампанії, що наближалася. Розпускаючи свої війська з Павлочі і Кисва, він наказав їм збиратися на початку лютого 1649 р.; рівно ж татарам - через три місяці. Отже, як бачимо, вже восени

1648 р. Хмельницький планував війну на весну наступного року.

Надто несподівано для польського суспільства все це відкрито виявилось перед польськими комісарами у Переяславі. В українській історіографії стала дуже вагомим думка про виключне значення київського середовища під час побуту гетьмана у давній столиці Русі на формування ідеї побудови Української держави. Але, здається, краще виглядають міркування М. Василенка, що подібні радикальні думки могли сформуватися раніше.

Переяславська комісія від лютого 1649 р. закінчилася укладанням перемир'я між Військом Запорозьким і Польщею до Зелених Свят. Протягом цього часу Хмельницький розгорнув дипломатичні зв'язки найбільше з Москвою і Семигородом, домагаючись від них вторгнення в Річ Посполиту. Але цього не вдалося досягнути. Свої орди прислали татари. Зважаючи на скрутне міжнародне становище Туреччини, султан також вислав загін яничарів. Проте, в кінцевому результаті турки не брали участі в кампанії.

Козацький похід на Поділля і облога Кам'яця, що передбачалося спочатку здійснити, були відкладені. Натомість, Військо Запорозьке з татарами вирушило маршем у південну Волинь і в Галичину, де коронна армія розмістилася табором.

Зрада Іслам Гірея своїх союзників під Зборовом перервала успішну війну Б. Хмельницького. Козаки змушені були укласти мирний договір з королем. Попри всі обмеження, на які пішов козацький гетьман, Зборівський мир мав виняткове значення в історії України. Незважаючи на формальну зверхність Польщі над Україною, фактично, на території Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводства встановлювалося державне функціонування адміністративних органів Війська Запорозького.

S U M M A R Y

The history of the Khmel'nyts'kyi war has been much researched and analysed. But this fact does not diminish the value of further study. The period prior to the Zboriv peace, and particularly the first year of the Khmel'nychchyna, are especially interesting. It is difficult to find any work where the researcher did not focus on the question of the goals and political program of the leaders of the revolt.

The present work examines these issues within the context of international relations. The point is that contemporary researchers (see, for example, J. Kachmarchyk and V. Stepankov) exaggerate the influence of the policies of foreign states on Ukrainian-Polish relations. In the first instance this applies to the reasons which prevented Bohdan Khmel'nyts'kyi from invading ethnic Polish territory after his victories in spring 1648. Obviously, the hetman had to consider how neighbouring sovereigns evaluated the character of the Ukrainian-Tatar attack on the Polish army. But his activities were above all oriented around Władysław IV. There is much evidence that the Ukrainian people perceived the initial uprising of the Cossacks from Zaporozhzhia as a war against the *szlachta* for the king. Thus, it is certain that Khmel'nyts'kyi least wanted to meet Władysław IV in open battle, preferring to wait for him and his *pospolite ruszenie* in the fortifications of Bila Tserkva.

It is very important that the idea of a Cossack diplomatic mission to Warsaw was popular among the people prior to the working out of instructions to the envoys of the Zaporozhzhian Army. There is credible evidence from Ukrainian traders, dated 30 May 1648, to support this claim (the instructions were prepared only on 2 June). Thus, the conclusions of earlier scholars, to the effect that the diplomatic mission was sent solely as a result of a decision by the Cossack council in June, must be revised.

The reasonable demands of the instructions (the Cossacks' more radical demands are known from other sources) were not accepted by the *szlachta*. The death of

Władysław IV prompted an electoral struggle for a new king that Khmel'nyts'kyi attempted to influence. It became one of the reasons for the march on Galicia in autumn 1648. But the disposition of Ukrainian society to wage war with the Poles played a grater role here. Near Zamostia Khmel'nyts'kyi formally concluded a truce with the newly elected king Jan Kazimierz.

The Polish commissars sent to Ukraine to arrange the terms of the peace met with the hetman at Pereiaslav in February 1649. It is possible that the Kievan Orthodox clergy prepared the ground for them in the former capital in order to influence Khmel'nyts'kyi. During the negotiations the hetman revealed to the commissars his plans to wage war on Poland. Different sources show that such plans were known from November 1648, but they were too unexpected for the Poles in February. Thus, the commission failed to achieve the desired results for Poland.

Several documents suggest that Khmel'nyts'kyi considered beginning his new campaign of spring 1649 with a seige of Kamianets'. But the Polish army stayed in the vicinity of Zbarazh, and this became the primary reason for the second march into Galicia.

The war of 1649 ended with the Zboriv peace. Despite the restraints of the king, the pressure of the Tatars on the Cossacks etc., this agreement had decisive significance for the formation of a state administration in Ukraine during the 17-th century.

CONTENTS

Preface	4
<i>Part I.</i> International Relations and the Formulation of the Political Program of Bohdan Khmel'nyts'kyi at the Beginning of the Liberation War (winter - summer 1648)	5
<i>Part II.</i> March into Galicia and the Demands of Bohdan Khmel'nyts'kyi to the King and Sejm of the Polish Commonwealth	32
<i>Part III.</i> The Kievan Period of the Hetman and His Influence on the Development of the State Idea. The Zboriv Treaty	43
Conclusion	62
Summary	66

КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК "ВЕРХОВИНА"

Найнижчі тарифи, оперативність,
зручність, надійність!

Комерційний банк "Верховина" надає для Вас різноманітні банківські послуги:

- обслуговує всі види підприємств;
- надає довгострокові та короткострокові кредити;
- проводить кредитно-розрахункові операції;
- безкоштовно відкриває валютні, розрахункові, поточні рахунки юридичним та іншим особам;
- надає маркетингові та консультативні послуги.

Це один із перших банків в Україні, котрий отримав ліцензію на проведення операцій в іноземній валюті за новими правилами Національного банку України.

"Верховина":

- відкриває і веде поточні валютні рахунки юридичним особам;
- проводить розрахунки по експортно-імпортним операціям клієнтів;
- здійснює валютне обслуговування громадян і посередництво по купівлі і продажу валюти;
- залучає та розміщує валютні кошти підприємств у формі кредитів, депозитів, вкладів;
- надає гарантії на користь клієнтів і консультації з питань зовнішньоекономічної діяльності.

Банк "Верховина" відкрив широку мережу кореспондентських рахунків у колишніх республіках СРСР: Литві, Білорусі, Молдові, Казахстані, Росії, Татарстані, Азербайджані, Латвії, також у провідних країнах світу — Італії, Франції, Швейцарії, Німеччині, Канаді та проводить операції по перерахунку коштів.

290002, м. Львів, вул. Коперніка, 4
тел. (0322) 72-89-20, 72-25-48, 74-42-48
факс: (0322) 74-42-57

Чекаємо на Вас

Ярослав Федорук

Зовнішньополітична діяльність Богдана
Хмельницького і формування його
політичної програми (1648-серпень 1649 рр.)

Художник *А. Гречило*
Літературний редактор
М. Патерига
Редактор англійського тексту
Ф. Свірина

Здано на складання 28.06.93
Підписано до друку 08.09.93
Формат 60 x 84¹/₁₆. Папір письм. № 1
Друк. офс. Умовн. друк. арк. 4,6
Зам. № 1430. Тираж 2000 прим.

Друкарня ГОСВ УВС Львівської обл.
м. Львів, вул. Кривоноса 1